

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук**

**Кваліфікаційна робота
«АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ДОБИ БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ТИПОЛОГІЯ, ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ»**

**Спеціальність В9 Історія та археологія
Освітня програма «Історія та археологія»**

**Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Олега ХОМИ**

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Володимир КІЦАК

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор історичних наук, професор
Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ

Робота захищена з оцінкою:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ECTS _____

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЛІ. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ПАЛЕОЕКОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУР БРОНЗОВОГО ВІКУ	23
РОЗДІЛ 3. АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ	29
РОЗДІЛ 4. ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ НОУА	44
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність дослідження археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини зумовлена як науковою значущістю цього періоду для реконструкції прадавньої історії України, так і особливим місцем регіону в системі культурних процесів Центрально-Східної Європи. Доба бронзи була важливим етапом суспільного розвитку, у межах якого відбувалися суттєві зміни в господарстві, соціальній організації, поховальній обрядовості, матеріальній культурі та міжрегіональних контактах населення. Саме в цей час формувалися нові типи поселень, удосконалювалися виробничі технології, поширювалися металургійні знання, а культурні взаємодії між окремими спільнотами набували особливої інтенсивності.

Територія Тернопільщини є одним із важливих археологічних регіонів Правобережної України, де виявлено значну кількість пам'яток доби бронзи, пов'язаних із різними археологічними культурами. Її географічне положення на межі Поділля, Волині та Прикарпаття зумовило формування своєрідного контактного простору, в межах якого відбувалися складні етнокультурні, господарські та міграційні процеси. Саме тому вивчення бронзового віку на Тернопільщині дає змогу простежити не лише локальні особливості розвитку давнього населення, а й ширші закономірності культурної динаміки в межах суміжних регіонів.

Наукова актуальність теми посилюється тим, що, попри наявність значного масиву археологічних матеріалів, питання типології, хронології та особливостей розвитку культур доби бронзи на території Тернопільщини ще не висвітлені комплексно. Частина пам'яток була введена в науковий обіг фрагментарно, окремі матеріали потребують повторної інтерпретації з урахуванням сучасних методологічних підходів, а регіональні особливості культурних процесів нерідко розглядаються лише в контексті ширших узагальнень без належної локальної конкретизації. У зв'язку з цим систематизація археологічних джерел, уточнення культурної атрибуції пам'яток, зіставлення типологічних ознак матеріалів та

визначення їхнього місця в загальній хронологічній схемі доби бронзи є важливим науковим завданням.

Окремого значення тема набуває в аспекті вивчення культурної взаємодії та наступності археологічних спільнот. Аналіз археологічних культур доби бронзи на Тернопільщині дає змогу виявити специфіку локальних варіантів матеріальної культури, простежити трансформації обрядових практик, визначити напрями міжкультурних контактів та охарактеризувати механізми адаптації давнього населення до природно-географічного середовища. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних процесів, що відбувалися на українських землях та дозволяє ширше осмислити місце Тернопільщини в культурно-історичному розвитку доби бронзи.

Отже, актуальність обраної теми полягає у необхідності комплексного дослідження археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини, їх типологічних характеристик, хронологічних меж і регіональних особливостей розвитку, що є важливим для поглиблення знань про прадавню історію краю та для подальшого розвитку археологічної науки в Україні.

Метою кваліфікаційного дослідження є комплексний аналіз археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини крізь призму їх типологічних ознак та особливостей розвитку, а також з'ясування місця регіону в системі культурно-історичних процесів доби бронзи на теренах українського лісостепу Правобережжя.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію проблеми та охарактеризувати стан наукового вивчення археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини;
- визначити джерельну базу дослідження, зокрема охарактеризувати основні категорії археологічних пам'яток і матеріалів, що стосуються доби бронзи в регіоні;
- простежити поширення археологічних культур доби бронзи на Тернопільщині та з'ясувати особливості їх територіальної локалізації;

- здійснити типологічний аналіз археологічних пам'яток і знахідок, виявити їх основні морфологічні та культурно-атрибутивні ознаки;
- уточнити хронологічні межі окремих археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини та визначити послідовність їх розвитку;
- охарактеризувати особливості матеріальної культури населення доби бронзи, зокрема типи поселень, поховальні пам'ятки, керамічний комплекс, знаряддя праці, прикраси та інші артефакти;
- з'ясувати специфіку господарського укладу, обрядовості та міжкультурних контактів населення доби бронзи в межах регіону;
- визначити локальні особливості розвитку археологічних культур Тернопільщини у контексті загальних культурних процесів Поділля, Волині та суміжних територій;
- узагальнити отримані результати та встановити значення Тернопільщини як важливого осередку культурних процесів доби бронзи.

Об'єктом кваліфікаційного дослідження є археологічні пам'ятки доби бронзи на території Тернопільщини як складова культурно-історичних процесів, що відбувалися в межах Правобережної України.

Предметом кваліфікаційного дослідження є типологічні ознаки, хронологічні межі та особливості розвитку археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини, а також специфіка їх матеріальної культури, локальних варіантів, культурних взаємозв'язків і регіональних рис функціонування.

Територіальні межі дослідження охоплюють простір сучасної Тернопільської області, у межах якої виявлено й досліджено археологічні пам'ятки доби бронзи. До уваги беруться як окремі локальні осередки концентрації археологічних матеріалів, так і ширший регіональний контекст, зумовлений географічним положенням Тернопільщини на стику історико-географічних районів Поділля, Волині та Прикарпаття. Така просторова локалізація сприяла формуванню своєрідного культурного пограниччя, де в добу

бронзи відбувалися інтенсивні міжкультурні контакти, міграційні процеси та взаємовпливи різних археологічних спільнот.

У межах дослідження особлива увага зосереджується на тих територіях Тернопільщини, де зафіксовано найбільш репрезентативні пам'ятки доби бронзи – поселення, поховальні комплекси, випадкові знахідки, скарби, а також об'єкти, пов'язані з господарською та обрядовою діяльністю давнього населення. Водночас для належної інтерпретації археологічних матеріалів наш регіон розглядається у взаємозв'язку із суміжними територіями сучасних Львівської, Івано-Франківської, Хмельницької, Рівненської та Чернівецької областей, що дає змогу повніше простежити культурно-історичні зв'язки, локальні особливості та загальні тенденції розвитку археологічних культур доби бронзи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період доби бронзи, тобто III–II тис. до н. е., у межах якого на території Тернопільщини відбувалися важливі культурно-історичні процеси, пов'язані з формуванням, розвитком і зміною археологічних культур. Саме в цей час простежуються суттєві трансформації в господарському укладі, матеріальній культурі, поховальному обряді, поселенській структурі та міжкультурних контактах населення, що дає підстави розглядати бронзову добу як один із ключових етапів прадавньої історії регіону.

Нижня хронологічна межа дослідження визначається початком доби бронзи, коли на території Тернопільщини з'являються культурні комплекси, пов'язані з новими технологіями обробки бронзи, змінами у виробничій діяльності та посиленням міжрегіональних контактів. Верхня межа охоплює завершальний етап доби бронзи, коли відбувалися поступові переходи до ранньозалізної доби, що супроводжувалися зміною культурних традицій, трансформацією типів пам'яток і оновленням матеріального комплексу. Такий хронологічний підхід дає змогу простежити еволюцію археологічних культур доби бронзи на Тернопільщині в динаміці та виявити їх місце в ширшому культурно-історичному контексті Правобережної України.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження полягає у комплексному аналізі археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини крізь призму їх типології, хронології та особливостей розвитку в межах окремого регіону. У роботі систематизовано наявні археологічні матеріали, що стосуються пам'яток доби бронзи Тернопільщини, та узагальнено результати попередніх досліджень із залученням сучасних наукових підходів до інтерпретації джерел.

Елемент новизни полягає у спробі цілісно розглянути археологічні культури доби бронзи Тернопільщини не лише як сукупність окремих пам'яток, а як складову ширших культурно-історичних процесів Правобережної України. У дослідженні акцентовано увагу на регіональній специфіці розвитку археологічних культур, уточненні їх територіального поширення, зіставленні типологічних ознак пам'яток і визначенні місця локальних матеріалів у загальній хронологічній схемі доби бронзи.

Наукова новизна роботи також виявляється у прагненні поєднати історіографічний аналіз проблеми з опрацюванням археологічної джерельної бази, що дозволяє не лише простежити стан наукового вивчення теми, а й виявити недостатньо досліджені аспекти. У результаті дослідження поглиблено уявлення про особливості матеріальної культури, господарського укладу, поховальної обрядовості та міжкультурних контактів населення доби бронзи на території Тернопільщини.

Таким чином, новизна роботи полягає в комплексному узагальненні археологічних пам'яток доби бронзи Тернопільщини, уточненні окремих аспектів їх типології та хронології, а також у висвітленні регіональних особливостей розвитку культур цього періоду в контексті загальноукраїнських археологічних процесів.

Практичне значення кваліфікаційного дослідження полягає в можливості використання його результатів у навчальній, краєзнавчій та науково-популяризаційній діяльності. Узагальнені матеріали щодо археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини, їх типології, хронології та особливостей розвитку можуть бути застосовані під час підготовки уроків історії

України, громадянської освіти, інтегрованих курсів історичного та культурологічного спрямування в закладах загальної середньої освіти. Використання регіонального археологічного матеріалу в освітньому процесі сприятиме конкретизації загальноісторичних знань учнів, формуванню в них цілісного уявлення про прадавнє минуле рідного краю та розвитку інтересу до історико-культурної спадщини Тернопільщини.

Матеріали дослідження можуть бути корисними для організації та проведення занять у краєзнавчих гуртках, де особливого значення набуває поєднання теоретичних знань із регіональним історичним контекстом. Систематизовані відомості про археологічні пам'ятки доби бронзи, локалізацію культур, особливості матеріальної культури та господарського життя населення можуть слугувати основою для підготовки тематичних повідомлень, пошуково-дослідницьких проєктів, екскурсійних маршрутів, виставок і краєзнавчих презентацій. Це, своєю чергою, сприятиме формуванню в учнів дослідницьких навичок, розвитку історичного мислення та посиленню інтересу до локальної історії.

Окремо слід підкреслити значення результатів роботи для підготовки учнівських науково-дослідницьких робіт у системі Малої академії наук України. Узагальнення історіографічного матеріалу, окреслення джерельної бази, характеристика основних археологічних культур доби бронзи на Тернопільщині та висвітлення регіональних особливостей їх розвитку можуть бути використані як теоретичне підґрунтя для написання наукових робіт учнями-членами МАН. Праця може слугувати орієнтиром для вибору тем досліджень, побудови наукового апарату роботи, визначення об'єкта, предмета, мети й завдань, а також для формування навичок детального аналізу археологічних і історіографічних джерел.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані в підготовці методичних матеріалів для вчителів історії, керівників гуртків, педагогів-організаторів та керівників секцій МАН, а також у просвітницькій діяльності музеїв, бібліотек і закладів позашкільної освіти. Таким чином, практичне

значення роботи полягає не лише у науковому узагальненні археологічного матеріалу, а й у його реальному потенціалі для впровадження в освітній і краєзнавчий простір, популяризації археологічної спадщини Тернопільщини та формування в молоді стійкого інтересу до вивчення прадавньої історії рідного краю.

Робота складається вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (64 позиції). Повний обсяг кваліфікаційної роботи налічує 61 сторінку.

РОЗДІЛ 1.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЛІ.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія археологічного вивчення Тернопільщини становить важливий напрям регіональних історико-археологічних студій, оскільки територія сучасної Тернопільської області належить до числа найбагатших на археологічні пам'ятки регіонів України. Її джерельна база охоплює матеріали від доби палеоліту до пізнього середньовіччя, що зумовило стійкий науковий інтерес до цього простору з боку дослідників різних поколінь. Історіографія археологічних досліджень краю формувалася поступово і відображала як загальні тенденції розвитку археологічної науки, так і специфіку регіонального пам'яткознавства, польових досліджень, музейного збирання та публікації археологічних матеріалів.

Початковий етап археологічного вивчення Тернопільщини пов'язаний із діяльністю окремих краєзнавців, колекціонерів, представників духовенства, учителів, а також членів наукових товариств ХІХ – початку ХХ ст., які фіксували випадкові знахідки, городища, кургани, поховання, печерні комплекси та інші старожитності. На цьому етапі переважали описові підходи, а самі матеріали здебільшого вводилися в науковий обіг фрагментарно. Водночас саме ці перші повідомлення заклали основу для подальшої локалізації пам'яток і формування регіонального археологічного картографування. Особливе значення мали публікації у звітах наукових товариств, краєзнавчих збірниках, матеріалах археологічних комісій та музейних описах, які нині становлять цінне історіографічне джерело для реконструкції початкової стадії дослідження археологічної спадщини Тернопільщини. Тут варто відзначити дослідження Я.Хмелецького, котрий вперше здійснив огляд печери Вертеба та зафіксував артефакти та людські останки, які належали здебільшого трипільській культурі енеоліту [1, с. 4].

Наступним важливим етапом у вивченні археологічної спадщини Тернопільщини стало відкриття у серпні 1848 р. відомої пам'ятки сакральної пластики, званої в науковій літературі як Збруцький ідол. Її було виявлено в руслі річки Збруч поблизу села Городниця Гусятинського району австрійськими прикордонниками [2, с. 112]. Знахідка цього артефакту стала подією виняткового значення не лише для регіональної археології, а й для слов'янської археології загалом, оскільки пам'ятка набула важливого джерельного значення у контексті дослідження дохристиянських вірувань, іконографії та релігійних уявлень населення ранньосередньовічної доби.

У подальшому Збруцький ідол посів помітне місце в історії археологічних студій як один із найвідоміших і найрепрезентативніших артефактів, пов'язаних із проблематикою язичницького культу. На сучасному етапі ця пам'ятка зберігається в Краківському археологічному музеї, де є одним із найбільш знаних експонатів. Її виявлення суттєво активізувало науковий інтерес до археологічних старожитностей Тернопільщини та сприяло включенню регіону до ширшого кола археологічних і історико-релігієзнавчих досліджень [3, с. 402].

Важливий етап вивчення археологічних пам'яток Тернопільщини припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Саме тоді були здійснені перші систематичні археологічні обстеження краю, пов'язані з іменами А. Кіркора, Г. Осовського, К. Гадачека та інших дослідників. За узагальненими відомостями, археологічні дослідження на Тернопільщині розпочалися 1876 р., коли А. Кіркор разом з І. Козеброцьким дослідив поховання біля с. Сапогів. Кількарічні розкопки курганів та підплитних поховань, а також ґрунтових могильників та поселень дали суттєві результати у вигляді знахідок і цінної інформації [1, с. 5].

У 1889-1892 рр. Г. Осовський продовжив розвідки на території Борщівського, Гусятинського та Заліщицького повітів. Саме там були знайдені ряд підплитних поховань часів Київської Русі та черняхівський могильник. К.Гадачек у 1906-1912 рр. працював на трипільських поселеннях поблизу Кошилівців та інших пам'ятках регіону. Хоча ці студії часто мали описовий

характер, саме вони заклали основу для введення у науковий обіг великої кількості археологічних пам'яток, зокрема тих, що пізніше були віднесені до доби бронзи [4].

У 1878 р. на березі річки Нічлави в селі Михалків Борщівського району після сильної нічної зливи було виявлено унікальний скарб золотих виробів, який знайшла місцева жителька Марія Гринчук [5, с. 298]. Це відкриття набуло широкого суспільного й наукового резонансу, ставши сенсаційною подією, про яку повідомляли періодичні видання багатьох країн.

У 1897 р. місцевими мешканцями було знайдено ще один скарб, однак значна частина предметів опинилася у приватних збірках, унаслідок чого була втрачена для подальшого наукового вивчення. Водночас сама місцевість привернула значну увагу археологів і в подальшому неодноразово ставала об'єктом спеціалізованих досліджень, які проводили фахівці з різних регіонів [2, с. 115].

Важливі також розкопки на цьому ж місці віденського археолога Й. Шомбаті [6, с. 253].

У 1877 р. в селі Берем'яни на території сучасної Тернопільської області було вперше зафіксовано поховання культури шнурової кераміки, здійснене в кам'яній гробниці. Це відкриття стало важливим етапом у вивченні пам'яток доби енеоліту та ранньої бронзи, оскільки засвідчило поширення носіїв культури шнурової кераміки в цьому регіоні та розширило джерельну базу для дослідження поховальних практик того часу [7, с. 7].

У 1902 р. найбільш масштабні археологічні дослідження пам'яток цього періоду здійснив А. Кіццоля, який провів розкопки 19 курганів. Значний обсяг виконаних робіт суттєво розширив джерельну базу для вивчення поховальних пам'яток відповідної доби та створив підґрунтя для подальшого аналізу обрядових і культурних особливостей населення регіону [8, с. 142].

Незважаючи на значну кількість виявлених археологічних матеріалів, тогочасні дослідники не змогли здійснити їх належну систематизацію та наукову інтерпретацію. Унаслідок цього пам'ятки населення культури шнурової

кераміки тривалий час не були коректно віднесені до початкового етапу бронзової доби, а помилково зараховувалися до комплексу пам'яток кам'яного віку.

Обмежений методичний рівень археологічних розкопок цього періоду істотно позначився на якості отриманих результатів. Відтак опубліковані матеріали не містять достатньої джерельної інформації для всебічної реконструкції господарського укладу, соціальної організації та особливостей повсякденного життя носіїв культури шнурової кераміки. Зате був складений перелік цих пам'яток [9].

Наприкінці XIX - на початку XX ст. помітно активізувалися археологічні дослідження, пов'язані з діяльністю Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Зокрема, влітку 1914 р. молоді дослідники В. Гребеняк та Я. Пастернак у складі археологічної експедиції Львівського університету під керівництвом Я.Чекановського здійснювали дослідження печери Вертеба.

Розширення масштабів археологічних пошуків на Тернопільщині та в Україні загалом, а також відкриття значної кількості пам'яток сприяли утвердженню археології як самостійної наукової дисципліни. Водночас саме в цей період було виокремлено низку нових археологічних культур, що створило підґрунтя для подальшого розвитку культурно-хронологічних студій і поглиблення досліджень давньої історії регіону.

Однак Перша світова війна призвела до тимчасового припинення археологічного вивчення краю. Відновлення польових досліджень розпочалося у 1923 р., коли англійський археолог Г. Чайлд провів розкопки трипільського поселення в с. Кошилівці Заліщицького району. Уже в 1925 р. дослідження цієї пам'ятки продовжив польський археолог із Познані Ю. Костжевський [10, с. 307].

Подальший розвиток археологічного вивчення краю відбувався у першій половині XX ст., коли дослідження набули більш системного характеру. У цей період розширюється коло пам'яток, що потрапляють у поле зору дослідників, зокрема поселення трипільської культури, могильники, давньоруські городища,

укріплення та печерні об'єкти. Водночас відбувається поступовий перехід від випадкової фіксації старожитностей до цілеспрямованих розвідок і розкопок. Історіографічна цінність праць цього часу полягає в тому, що вони не лише накопичували фактичний матеріал, а й започатковували його первинну культурно-хронологічну інтерпретацію. Однак значна частина публікацій залишалася короткою, описовою та не завжди супроводжувалася повним науковим апаратом, а тому сьогодні потребує критичного переосмислення.

Важливий внесок у вивчення пам'яток культури шнурової кераміки на території Тернопілля здійснив Я. Брик, який належав до небагатьох дослідників свого часу, що ввели результати власних археологічних спостережень і досліджень у науковий обіг [11; 12]. Його діяльність мала істотне значення для накопичення та узагальнення джерельної бази, необхідної для подальшого аналізу культурно-історичних процесів доби ранньої бронзи в регіоні.

Не менш важливими були розвідувальні роботи О. Цинкаловського та М. Островського, завдяки яким у 1930-х рр. поблизу сіл Стіжок, Антонівці, Мала Іловиця та Великі Бережці Тернопільської області було виявлено низку поселень, локалізованих на піщаних дюнах уздовж берегів річок [13]. Водночас, попри наукову перспективність цих об'єктів, із певних причин комплексне археологічне дослідження зазначених поселень у той період так і не було розпочато.

У міжвоєнний період вагомий внесок у розвиток археологічних досліджень Тернопільщини здійснив Олег Кандиба. У 1928-1929 рр., виконуючи доручення Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, він проводив польові дослідження на території Борщівського та Заліщицького районів. Особливу увагу дослідник приділив вивченню печери Вертеба поблизу Більча-Золотого, де було виявлено значний комплекс археологічних і антропологічних матеріалів, що мали важливе джерельне значення. Підсумки цих досліджень О. Кандиба узагальнив у спеціальній праці «Досліди на галицькому Поділлі у 1928 та 1929 рр.» [5, с. 301].

Наукова діяльність О. Кандиби стала важливим етапом у формуванні підвалин для подальшої розробки періодизації трипільської культури.

Оприлюднення результатів досліджень, зокрема французькою мовою, сприяло інтеграції матеріалів галицького Трипілля до ширшого європейського наукового дискурсу та забезпечило їм належне місце в міжнародних археологічних студіях [10, с. 81–91].

Археологічними розкопками культури Ноуа було охоплено також поселення поблизу сіл Семенів-Зеленче та Кунісів [14, с. 15]. Однак результати досліджень цих пам'яток, за винятком короткого звіту про роботи в Семенові-Зеленчі, тривалий час залишалися невведеними до наукового обігу, що істотно обмежувало можливості їх повноцінного використання в узагальнювальних студіях.

Наявність у Середньому та Верхньому Придністров'ї пам'яток, подібних до матеріалів культури Ноуа в Румунії, поступово дедалі більше привертала увагу дослідників. Проте через недостатню джерельну й матеріальну обґрунтованість для виокремлення нового культурного утворення ці комплекси тривалий час інтерпретувалися як прояв подальшого розвитку комарівської культури. Такий підхід відображав тогочасний стан археологічної науки, коли брак належної кількості систематизованих матеріалів ускладнював точне визначення культурної належності пам'яток пізньої бронзи.

Першим дослідником, який здійснив порівняльний аналіз кераміки та металевих виробів пізньої бронзи, виявлених у Прикарпатті, з археологічними матеріалами Трансільванії та Причорномор'я, був Т. Сулімірський. Саме він виокремив ці знахідки як самостійне, «нове культурне явище», відмінне від комарівської культури. Водночас на той час ще не йшлося про чітке визначення їх як пам'яток культури Ноуа. Крім того, матеріали цього культурного кола, насамперед бронзові вироби, були первісно датовані значно пізнішим часом, що додатково ускладнювало їх належну культурно-хронологічну інтерпретацію [15].

Вагомий етап у дослідженні археології Тернопільщини пов'язаний із другою половиною XX ст., коли археологічні студії стали складовою академічної науки, а польові дослідження набули планомірного характеру. Саме тоді активно

проводилися археологічні розвідки, стаціонарні розкопки, охоронні дослідження, обстеження нововиявлених пам'яток та укладання їх облікової документації. Значно розширилася джерельна база завдяки виявленню нових поселень, поховальних комплексів, виробничих об'єктів, фортифікаційних споруд і сакральних місць. Особливу роль у розвитку археології краю відіграли наукові установи, музеї, університетські центри та окремі дослідники, праці яких сприяли систематизації матеріалів за археологічними епохами та культурами. Історіографічно цей період важливий тим, що археологія Тернопільщини почала розглядатися не лише як сукупність локальних пам'яток, а як складова ширших культурно-історичних процесів Поділля, Волині, Прикарпаття та всієї Правобережної України. Варто відзначити роботи І.С.Винокура, І.П.Герети, О.С.Ситника, І.К.Свєшнікова та інших дослідників Тернопілля [16 - 18].

На думку Г. Смирнової, поширення пам'яток культури Ноуа на території Придністров'я могло відбутися близько 1310 р. до н. е. з можливим відхиленням приблизно на 100 років, що обґрунтовувалося результатами радіовуглецевого аналізу [19, с. 126]. Хоча в подальшому, особливо після Чорнобильської катастрофи, у науковому середовищі посилювалося критичне ставлення до окремих результатів радіовуглецевого датування, наведені хронологічні оцінки все ж мають певне значення для реконструкції часових меж поширення культури Ноуа та заслуговують на врахування в історіографічному контексті.

На окрему увагу заслуговує поселення культури Ноуа в с. Грицівці Збаразького району, яке належить до найменш вивчених і досі фактично не введених до наукового обігу пам'яток цього культурного кола. Виявлене у 1957 р. експедицією Львівського історичного музею під керівництвом В. Савича, воно локалізувалося на схилі пагорба в північно-західній частині села, поблизу водотоку, що, ймовірно, в давніший період мав значно більші гідрологічні параметри. Розташування пам'ятки в такому природному середовищі є важливим для реконструкції засад розселення населення культури Ноа.

Водночас повноцінне археологічне дослідження цього поселення виявилось суттєво ускладненим унаслідок подальшої забудови території

приватними та колгоспними будівлями. Попри це, експедиції вдалося закласти траншею, у межах якої на глибині 0,5–0,6 м було зафіксовано культурний шар, інтенсивно насичений археологічними знахідками. Переважна частина керамічного матеріалу виявилася типовою для культури Ноа: йдеться насамперед про фрагменти кухонного посуду з пружками та ненаскрізними проколами, що мали коричневе або сіре забарвлення поверхні [20, с. 88].

У 1977 р. Л. Крушельницька отримала відомості про наявність поблизу с. Чорнокінці Чортківського району Тернопільської області курганного поховання, територія якого потрапляла в зону запланованих дорожніх робіт. Додатковим чинником актуалізації досліджень стало прокладання колгоспом рову для розмежування дороги, саду, лісу та господарських угідь, унаслідок чого було перерізано сім ям із різночасовими археологічними матеріалами.

У ході обстеження цієї ділянки співробітники Дністрянської експедиції Інституту суспільних наук виявили в с. Чорнокінці пам'ятки культури Ноа. У рові поблизу колгоспного саду простежувалися плями заповнення кількох ям, що засвідчувало наявність археологічних об'єктів. У шурфі, закладеному в західному боці рову, учасники експедиції, зокрема Л. Крушельницька, відкрили важливу пам'ятку поховального характеру: в обкладеній камінням видовженій ямі, у межах спаленого човна, були зафіксовані залишки кремаційного поховання, що супроводжувалося керамікою культури Ноа [21, с. 99–105].

Значний внесок у дослідження культур шнурової кераміки зробив польський археолог Я. Махнік, який, подібно до І. Свешнікова, обґрунтував виокремлення в межах цього культурного масиву окремих локальних груп. Його наукові праці [22; 23; 24] мають важливе значення для вивчення внутрішньої диференціації культур шнурової кераміки, оскільки дають змогу здійснювати порівняльний аналіз періодизації цих локальних утворень, а також просторових меж їх розселення. Це, своєю чергою, створює підстави для зіставлення напрацювань польської археологічної школи з висновками українських дослідників, що займаються означеною проблематикою.

Водночас археологічні матеріали, здобуті впродовж 1960-1970-х рр., створили підстави для виокремлення підкарпатської культури шнурової кераміки. Саме на основі подальшого аналізу її локальних особливостей згодом було виділено й подільську групу культур шнурової кераміки, що стало важливим кроком у поглибленні культурно-типологічної класифікації пам'яток цього кола.

У 1980-х рр. у результаті спільної діяльності Прикарпатської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР під керівництвом І.Русанової та Б.Тимошука, а також Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею, очолюваної М. Ягодинською, було виявлено три городища-святилища в Медоборах на території Гусятинщини. Знайдені об'єкти становлять виняткову наукову цінність, оскільки належать до числа унікальних сакрально-оборонних пам'яток, значущих не лише для регіональної археології, а й для вивчення слов'янського світу загалом [25-26].

Окреме місце в історіографічному огляді посідають узагальнювальні праці, археологічні карти, каталоги пам'яток, музейні путівники, матеріали конференцій та регіональні наукові збірники. Саме ці джерела дозволяють простежити еволюцію наукових підходів до інтерпретації археологічного матеріалу Тернопільщини. Якщо ранні дослідження переважно мали описово-фіксаційний характер, то пізніші праці дедалі більше орієнтувалися на стратиграфічний аналіз, типологію знахідок, культурно-хронологічну атрибуцію, реконструкцію господарства, соціальної організації та міжкультурних контактів давнього населення. У цьому контексті джерельну цінність мають не лише завершені монографічні дослідження, а й польові звіти, фондові матеріали музеїв, архівні документи, карти, щоденники розкопок, фотофіксація та неопубліковані рукописи, які нерідко містять унікальні відомості про стан пам'яток, що нині вже частково або повністю втрачені [27-29].

Сучасний етап історіографії археологічних досліджень Тернопільщини характеризується міждисциплінарністю, активним залученням нових методів

польової документації, геоінформаційного аналізу, природничих досліджень та переосмисленням раніше накопичених матеріалів. Водночас історіографічний аналіз засвідчує, що попри значну кількість праць, джерельна база вивчена нерівномірно. Найкраще опрацьованими є окремі археологічні культури та найвідоміші пам'ятки, тоді як значна частина локальних об'єктів, архівних матеріалів і результатів давніх розвідок досі потребує наукової актуалізації. Тому історіографічний огляд джерел із проблеми археологічного дослідження Тернопільщини є необхідною передумовою для подальшої систематизації наукового доробку, виявлення лакун у вивченні регіону та визначення перспективних напрямів подальших археологічних студій.

У 1991 р. експедиція під керівництвом М. Бандрівського розпочала археологічні дослідження поблизу смт Козлів Козівського району. Поселення культури Нова було локалізоване на схилах пагорба та займало площу близько 4 га. Проте проведення повномасштабних розкопок було обмежене господарським використанням цієї території, зокрема вирощуванням кукурудзи, у зв'язку з чим археологи були змушені зменшити площу дослідження майже вдсятеро.

У межах розкопу I, культурні нашарування якого простежувалися на глибині до 0,7 м, було виявлено залишки зольника. Серед попелу, перемішаного з пластами суглинку, зафіксовано дрібні фрагменти кераміки, вугілля та перепалені кістки тварин, що свідчить про наявність господарсько-побутової діяльності населення. Аналогічні матеріали були знайдені і в межах розкопу II на глибині 0,4 м, де вони концентрувалися в межах чітко окресленої плями темно-коричневого ґрунту прямокутної форми розміром 1,9 × 2,6 м. Подальше дослідження цього об'єкта дало змогу виявити напівземлянкову споруду, імовірно господарського призначення, долівка якої на глибині 1,1 м була ретельно вирівняна й утрамбована [20, с. 86].

Важливе значення для дослідження археологічних культур Поділля мають праці К. Бунятян та М. Бандрівського [30; 31; 32], у яких відображено авторські підходи до проблем походження, хронології та культурно-історичного розвитку населення підкарпатської культури шнурової кераміки, а також процесу її

подальшого поширення на територію Поділля й Волині. Зазначені студії є цінними з огляду на можливість реконструкції основних етапів формування цього культурного масиву та уточнення його місця в системі археологічних культур доби ранньої бронзи.

Не менш вагомими для розробки цієї проблематики є наукові напрацювання Л. Крушельницької [33; 20; 21; 34-40], О. Ситника [39], Е. Сави [52], Е. Балагурі [43] та інших дослідників. Їхні праці формують істотну джерельну й інтерпретаційну основу для вивчення культурних процесів на території Поділля, зокрема питань культурної належності пам'яток, їх хронологічної атрибуції та міжрегіональних зв'язків.

Велику допомогу також надає історичний факультет ТНПУ ім.Володимира Гнатюка, студенти та викладачі якого ведуть активні дослідження. Зокрема розкопки проводились в Теребовлі, Старому Збаражі, Збаражі, Кордишеві, Городищі та інших населених пунктах. Керівником експедиції зазвичай була Марина Олександрівна Ягодинська. Матеріали розкопок зберігаються, реставруються та експонуються в Шумському, Залозецькому, Збараському краєзнавчих музеях.

Теоретичну основу кваліфікаційного дослідження становлять наукові положення сучасної археології, історичної науки та пам'яткознавства, що дають змогу комплексно вивчати археологічні культури доби бронзи на території Тернопільщини. Концептуально робота спирається на уявлення про археологічну культуру як сукупність матеріальних, просторових і хронологічних ознак, що відображають специфіку розвитку певних давніх спільнот. Важливе значення мають також теоретичні підходи до вивчення культурної динаміки, міжкультурних контактів, локальних варіантів археологічних культур та регіональних особливостей історичного розвитку.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності та комплексності. Принцип історизму дає

змогу розглядати археологічні культури доби бронзи Тернопільщини у процесі їх виникнення, розвитку, трансформації та взаємодії в конкретних історичних умовах. Принцип об'єктивності передбачає опору на достовірні археологічні джерела, результати польових досліджень, наукові публікації та критичне зіставлення різних інтерпретацій. Принцип системності дозволяє аналізувати пам'ятки доби бронзи не ізольовано, а як складові ширших культурно-історичних процесів, що охоплювали Поділля, Волинь, Прикарпаття та інші суміжні регіони. Принцип комплексності забезпечує поєднання типологічного, хронологічного, порівняльного та просторового аналізу археологічних матеріалів.

У процесі дослідження застосовуються загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Історико-генетичний метод використовується для з'ясування походження, формування та еволюції археологічних культур доби бронзи на території Тернопільщини. Історико-порівняльний метод дає можливість зіставити пам'ятки регіону з матеріалами суміжних територій, виявити спільні та відмінні риси у структурі матеріальної культури, поховальної обрядовості, поселенських форм і культурних традицій. Історико-системний метод сприяє осмисленню археологічних культур як елементів цілісного культурного простору, в межах якого взаємодіяли різні локальні та міжрегіональні спільноти.

Серед спеціальних археологічних методів провідне місце посідає типологічний метод, який дає змогу класифікувати археологічні пам'ятки та окремі категорії знахідок за формальними, функціональними й культурно-атрибутивними ознаками. Хронологічний метод використовується для визначення часових меж існування окремих культур, етапів їх розвитку та взаємної послідовності. Метод культурно-хронологічної атрибуції дозволяє співвіднести конкретні пам'ятки й матеріальні комплекси з відповідними археологічними культурами доби бронзи. Важливим є також картографічний метод, який застосовується для простеження територіального поширення пам'яток, виявлення зон концентрації археологічного матеріалу та визначення регіональних особливостей локалізації культур.

Крім того, у роботі використовується джерелознавчий підхід, що передбачає аналіз археологічних звітів, наукових публікацій, музейних матеріалів, архівних даних та узагальнювальних праць з проблематики доби бронзи. Це дає можливість не лише систематизувати наявну інформацію, а й критично оцінити ступінь опрацювання окремих пам'яток і культурних явищ. Метод узагальнення застосовується для формулювання підсумкових висновків щодо типології, хронології та особливостей розвитку археологічних культур доби бронзи на Тернопільщині.

Методика цього кваліфікаційного дослідження ґрунтується не лише на спеціально-історичних та археологічних підходах, а й на широкому використанні методів суміжних і природничих наук. Зокрема, картографічний метод було застосовано для визначення ареалів поширення пам'яток подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки та культури Ноуа. Встановлення хронологічних меж окремих пам'яток і культурних комплексів здійснювалося на основі радіовуглецевого датування зразків вугілля та деревини, отриманих із культурних шарів, а також шляхом залучення історичних аналогій археологічного інвентарю.

Важливу роль у дослідженні відіграли палеозоологічні матеріали, які стали підґрунтям для реконструкції господарської діяльності населення, оцінки його способу життя та визначення господарсько-культурного типу. Крім того, під час аналізу господарства і встановлення функціонального призначення окремих категорій інвентарю застосовувався порівняльний метод, що дозволив використовувати етнографічні паралелі для глибшої інтерпретації археологічних матеріалів.

Отже, теоретико-методологічна база дослідження забезпечує можливість комплексного аналізу археологічних культур доби бронзи в межах Тернопільщини, дозволяє поєднати регіональний підхід із ширшим культурно-історичним контекстом і створює підґрунтя для науково обґрунтованого висвітлення типологічних, хронологічних та еволюційних характеристик пам'яток цього періоду.

РОЗДІЛ 2.

СПЕЦИФІКА ПАЛЕОЕКОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУР БРОНЗОВОГО ВІКУ

Тернопільщина розташована в західній частині Подільської височини й характеризується сприятливими природно-географічними умовами, зокрема наявністю повноводних річок та густої річкової мережі. Основні водні артерії краю належать до басейну Дністра – Збруч, Золота Липа, Гнила Липа, Серет, а також до басейну Прип'яті – Горинь, Іква, Вілія та інші. Така гідрографічна структура відігравала важливу роль у формуванні систем розселення населення, господарському освоєнні території та розвитку міжрегіональних зв'язків упродовж різних історичних епох.

Подільська височина є найвищою південно-західною частиною нашої рівнини. На півдні вона межує з долинами Дніпра та Південного Бугу, на південному заході – з Молдавською височиною, на сході поступово переходить у Придніпровську височину, а на північному заході різко знижується в напрямку Малого Полісся. Середні абсолютні висоти цієї території переважно перевищують 300 м, а в окремих районах сягають 400 м і навіть більше [44, с. 89]. Такі геоморфологічні особливості зумовили своєрідність природного середовища регіону та його значення як важливого простору історико-культурного розвитку.

Тернопільщина, що охоплює територію Західного Поділля, характеризується складною внутрішньою фізико-географічною структурою. У її межах виокремлюються такі основні природні райони, або ландшафти, як Вороняки, Товтровий кряж, Західноподільське Придністров'я та Тернопільське плато. Така ландшафтна диференціація зумовлювала специфіку природних умов, ресурсного потенціалу та особливостей заселення окремих частин регіону впродовж історичного розвитку.

Північно-східну межу Західного Поділля формує Товтровий кряж, який бере початок від с. Підкамінь Львівської області, проходить через територію Зборівського, Збаразького, частково Підволочиського та Гусятинського районів Тернопільської області, далі перетинає р. Збруч і простягається на територію Хмельницької області, охоплюючи Кам'янець-Подільський район, аж до межиріччя Дністра й Пруту та далі в напрямку Молдови. Окремі його відгалуження тягнуться також у східному напрямку до Вінниччини, зокрема в басейн лівої притоки Дністра – р. Мурафи [44, с. 90]. Водночас західною та південною природними межами регіону виступають відповідно русло р. Стрипи та долина Дністра.

Природний ландшафт Вороняки охоплює північно-західну частину Західного Поділля та простягається на території від Гологорів до Кременецького кряжа. Цей район перетинають долини річок Золочівка, Іква, Західний Буг і Серет, що визначає його важливе значення в системі природних комунікацій і формуванні локальних умов заселення.

Тернопільське плато, своєю чергою, є найбільш рівнинною частиною області. Воно простягається від Подільської горбистої гряди на заході та від Вороняків у південному напрямку до початку чітко вираженого схилу в бік Дністра, який умовно окреслюється лінією Зборів – Тернопіль – Гримайлів – Хоростків – Бучач – Зборів [38, с. 83]. Завдяки рівнинному рельєфу ця територія була зручною для господарського освоєння та тривалого заселення в різні історичні періоди.

Фізико-географічний район Товтрового кряжа являє собою своєрідний ланцюг відокремлених один від одного високих пагорбів із плоскими та скелястими вершинами. Абсолютні висоти цих підвищень становлять 400–436 м над рівнем моря, а відносні – 50–60 м [38, с. 85]. Рифова гряда бере початок поблизу с. Підкамінь Львівської області та простягається в напрямку Збаража, Скалата, Крутилова, Іванківців, Закупного, Черча, Гуменців, Врублівців, аж до межиріччя Прута й Дністра та далі за Дністер [45, с. 9]. Ці геоморфологічні особливості зумовлювали специфіку природного середовища регіону та

впливали на характер розселення й господарської діяльності місцевого населення.

Західно-Подільське Придністров'я охоплює південний схил Подільського плато й простягається від широти Бучач – Чортків – Смотрич на півночі до долини Дністра на півдні, а також від устя Стрипи на заході до Товтрової гряди на сході, яка виконує важливу природну бар'єрну функцію, захищаючи регіон Середнього Подністров'я від північних вітрів [45, с. 9]. Межа між Тернопільським рівнинним районом і Західно-Подільським Придністров'ям проходить у долинах меридіональних приток Дністра – Стрипи, Серета, Нічлави, Збруча та Смотрича [46, с. 20].

Характерною геоморфологічною особливістю регіону є каньйоноподібні річкові долини з глибоко врізаними меандрами. Вони заглиблені в поверхню плато на 120-170 м, мають скелясті, часто заліснені схили, а також вузькі заплави й тераси, які розширюються переважно на внутрішніх вигинах меандрів [38, с. 85]. Сукупність цих природних умов сприяла формуванню в Придністров'ї своєрідного мікроклімату з підвищеним тепловим режимом, що створювало сприятливі передумови для ефективного вирощування теплолюбних рослин [45, с. 64].

На території Тернопільської області М. Чижов виокремив основні типи місцевостей та урочищ, зокрема заплавної, прирічковий, плакорний (привододільний), останцево-вододільний, горбисто-грядовий, товтровий і дюнно-гривистий. У межах кожного з цих типів було додатково визначено 2–3 типи урочищ, класифікація яких ґрунтувалася насамперед на геоморфологічних особливостях території, зокрема характері схилів, наявності терас, ярів, балок, горбів і гряд. Такий підхід дає змогу глибше простежити внутрішню ландшафтну диференціацію регіону та виявити зв'язок між формами рельєфу й особливостями природного середовища.

Особливу увагу привертає виокремлення в межах прирічкових типів місцевостей Тернопільського Придністер'я урочищ крутих схилів, або так званих «стінок», які являють собою щебенюваті осипища з малопотужним і

малородючим ґрунтовим покривом. Частина цих схилів вкрита низькорослими лісовими насадженнями, представленими дубом, грабом, кленом, білою акацією та в'язом, із добре розвиненим підліском із глоду, ліщини, шипшини й терну. Водночас на значній частині таких схилів на денну поверхню виходять щільні силурійські породи, що зумовлює потребу їх заліснення та раціонального природокористування [47, с. 210–215].

Тернопільщина характеризується різноманітністю природного середовища, що відображається у наявності кількох основних типів ландшафтів, серед яких виокремлюються лісостеповий, широколистянолісовий, поліський, заплавий і лучно-степовий. Таке поєднання ландшафтних типів зумовлює екологічну мозаїчність регіону та впливає на специфіку природокористування, заселення й господарського освоєння території.

Поліський тип ландшафту представлений переважно заболоченими низовинами, сформованими на відкладах водно-льодовикового походження. Для нього характерне поширення дубово-соснових лісів, осоково-злакових луків, а також осоково-гіпнових боліт, що сформувалися на дерново-слабопідзолистих, лучних і лучно-болотних ґрунтах. У межах Тернопільщини до цього типу належить гурійський вид ландшафту, для якого властиві хвилясті рівнини з близьким заляганням мергелів і крейди. У минулому ці території були переважно зайняті густими грабово-дубово-сосновими лісами на типових дерново-карбонатних ґрунтах, а також осоково-злаковими луками на дернових і лучних ґрунтах [37, с. 11].

Широколистянолісовий тип ландшафтів у межах Тернопільської області представлений двома основними видами – опільським і товтровим. Опільський вид характеризується переважанням горбистих височин, складених малопотужними лесовидними суглинками та супісками, які в природному стані були зайняті масивами буково-дубових і буково-дубово-соснових лісів, сформованих переважно на сірих і ясно-сірих опідзолених ґрунтах. Товтровий вид, своєю чергою, пов'язаний зі скелястими грядами рифових вапняків, для

яких характерні карстові форми рельєфу та поширення букових і грабових дібров на дерново-карбонатних ґрунтах [37, с. 12].

Лучно-степовий тип ландшафтів представлений північно-подільським видом, якому властиві плоскі межиріччя з типовими малогумусними чорноземами. Лісостеповий тип у межах області репрезентований західно-подільським видом, що сформувався на глибоко розчленованих височинах із долинно-балковим рельєфом і наявністю бука в лісових масивах, а також придністровським видом із каньйоноподібними долинами, вкритими дубом скельним. Заплавний тип ландшафтів характеризується поширенням заболочених осоково-злакових луків, трав'яних та гіпново-трав'яних боліт [37, с. 12].

Отже, природно-географічні умови Тернопілля, яке відповідно до фізико-географічного районування належить до лісостепової зони, були надзвичайно сприятливими для заселення, господарського освоєння та тривалого розвитку людських спільнот. Це зумовлювалося поєднанням лісових і степових ландшафтів, чергуванням височин і низовин за переважання височинних форм рельєфу, відсутністю різких кліматичних контрастів, а також значною концентрацією родючих ґрунтів, частка яких становила близько 70 % [44, с. 180]. Сукупність цих чинників створювала оптимальне природне середовище для формування стабільних моделей розселення та ведення господарства впродовж тривалого історичного часу. Сприятливі умови сприяли загосподаренню краю та зростанню кількості населення.

Зазначені в роботі археологічні культури функціонували в умовах субатлантичного часу пізнього голоцену, що розпочався приблизно 2,6 тис. років до нашої ери. Попри певні кліматичні коливання, цей період загалом характеризувався природними умовами, близькими до сучасних. На відміну від суббореального часу (4,6–2,6 тис. р. до н.е.), ландшафтні зони в цей період не вирізнялися різкою контрастністю, що сприяло більшій екологічній стабільності регіону. У межах лісостепової зони Тернопілля впродовж періоду від 2,6 до 2,2 тис. років до н.е. відбувалося поступове розширення площ лісів, зокрема з

відновленням у їх складі граба. У наступні шість століть, до 1,6 тис. років до н.е., простежувалося скорочення лісистості, зменшення ролі мезофільних порід та посилення ксерофітизації степової рослинності [48, с. 125–135; 49]. Водночас у проміжку 1,6–1,5 тис. років до н.е. знову фіксувалося зростання рівня заліснення, яке тривало до завершення доби пізньої бронзи, приблизно до 1,2 тис. років до н.е.

РОЗДІЛ 3.

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

На початку бронзового віку населення подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки освоїло багаті природними ресурсами території Подільської височини, охопивши верхів'я Західного Бугу, Стиру, Ікви, Горині, Пруту, а також правобережні й лівобережні райони Дністра – від басейнів Бистриці та Золотої Липи до Смотрича. Такий ареал поширення засвідчує значний просторовий масштаб розселення цієї групи та її пристосованість до різноманітних природно-географічних умов.

На сучасному етапі досліджень відомо близько 50 місцевостей, пов'язаних із населенням цієї локальної групи, не враховуючи випадкових знахідок окремих знарядь праці, зокрема наконечників списів та уламків сокир. Водночас ступінь археологічного вивчення зазначеної території залишається нерівномірним, що значною мірою зумовлено обмеженістю ресурсів і відсутністю комплексного характеру польових досліджень. Найкраще опрацьованими є верхів'я Західного Бугу та Збруча, межиріччя Вілії і Горині, а також нижня течія Серету, тоді як інші райони досліджені лише фрагментарно, оскільки там розкопано лише поодинокі пам'ятки.

Відсутність чітко простежуваних генетичних зв'язків підкарпатської культури шнурової кераміки з попередніми археологічними культурами стала підставою для поширення в науковому середовищі погляду на носіїв цієї культури як на зайшле населення. Однак проблема їхнього вихідного ареалу досі залишається відкритою. Як слушно зазначалося в дослідженнях, напрямок їхнього походження ще не встановлений остаточно, хоча окремі міркування дають підстави шукати його радше на сході, ніж на заході [14, с. 156]. Додатково цю проблему ускладнює те, що на території України досі не виявлено достовірних закритих комплексів із повним набором характерних рис так

званого загальноєвропейського горизонту, що суттєво обмежує можливості остаточного з'ясування генези цієї культурної спільноти [32, с. 34–49].

Виокремлення підкарпатської культури шнурової кераміки та її чотирьох локальних груп було здійснено І. К. Свєшніковим. Науковець обґрунтував доцільність уживання терміна «підкарпатська культура шнурової кераміки» для позначення населення, яке проживало на території Передкарпаття, Волині та Поділля. На його думку, саме така назва найбільш повно відображає основний ареал поширення цієї культурної спільноти, спільність характерних рис її локальних компонентів, а також належність до ширшої етнокультурної спільності, відомої в археологічній науці як культури шнурової кераміки [14, с. 24].

На думку І. К. Свєшнікова, підкарпатська культура шнурової кераміки виникла в межах відносно невеликого простору Верхньої Наддністрянщини, де на початковому етапі свого розвитку існувала відокремлено від носіїв культури лійчастого посуду та пізньотрипільських спільнот. Упродовж другого етапу відбулося поступове територіальне розширення населення підкарпатської культури шнурової кераміки на землі сусідніх культур, із якими воно певний час співіснувало, а згодом, імовірно, частково асимілювало їх [14, с. 52–53, 155–158].

Унаслідок цього процесу носії підкарпатської культури шнурової кераміки поширили своє розселення на всю Верхню Наддністрянщину та північно-західне Поділля. Саме на цій території згодом сформувалася подільська локальна група підкарпатської культури шнурової кераміки. Така експансія, ймовірно, стала одним із чинників зникнення або культурної трансформації раніше присутніх тут археологічних культур, зокрема пізньотрипільської, культури лійчастих кубків та культури кулястих амфор, і утворення нового культурного комплексу.

Водночас концепція етапності розвитку підкарпатської культури шнурової кераміки та локалізація одного з осередків її виникнення викликали критичні оцінки в науковому середовищі, особливо серед західних дослідників. Попри це, сам І. Свєшніков наголошував на відсутності в районі поширення цієї групи

виразного місцевого генетичного підґрунтя, що давало йому підстави розглядати носіїв цієї культури як прийшле населення [55, с. 35].

Важливе місце в дослідженні культур шнурової кераміки посідає проблема їхньої участі в процесах індоєвропеїзації Європи. Значний масив археологічних матеріалів свідчить про раннє поширення скотарських культур із південноукраїнських степів у напрямку Східної, Центральної та Південної Європи, де вони, ймовірно, відіграли помітну роль у формуванні та розвитку населення доби бронзи. У цьому контексті культури шнурової кераміки розглядаються не лише як локальне археологічне явище, а і як важливий елемент ширших етнокультурних трансформацій на європейському просторі.

У 1927 р. відразу два відомі дослідники – Л. Чикаленко у доповіді на засіданні історично-філософської секції Українського наукового товариства в Празі [56, с. 199] та Г. Чайльд [57, с. 234] – висловили припущення про автохтонний характер носіїв культури шнурової кераміки у Східній Європі та подальше поширення цієї культурної спільноти в західному напрямку. Як зазначав у своїй фундаментальній праці Я. Пастернак, згодом до цієї позиції приєдналися й інші науковці, зокрема І. Борковський, Гофштеттер-Петерс, Г. Розенберг, Е. Валє, Й. Форссандер, Маєрс, В. Шмідт, Нерінг, Я. Айзнер, а в перші повоєнні роки – Г. Кюн та К. Бекерс [56, с. 199-200]. Це свідчить про значну поширеність у європейській археологічній науці концепції східноєвропейського походження культур шнурової кераміки та їх ролі у великих міграційних і етнокультурних процесах давньої Європи.

В українській археологічній науці одним із перших гіпотезу про зв'язок індоєвропеїзації землеробських культур Європи з потужними імпульсами ранньоскотарського населення висунув В. Даниленко [32, с. 136]. У межах цього підходу процес поширення індоєвропейських елементів на ранніх етапах розглядається як наслідок активної взаємодії осілих землеробських спільнот із мобільними степовими групами, що мали значний вплив на етнокультурні трансформації в різних регіонах Європи.

Водночас прихильники степової концепції походження індоєвропейців, моделюючи шляхи проникнення степових спільнот до Центральної Європи, не завжди приділяють достатню увагу західній частині Українського Лісостепу – історичним територіям Галицького Поділля, Опілля та Передкарпаття. Ці землі нерідко узагальнено включають до поняття «Верхнє Подністер'я», однак, з огляду на їхню природно-географічну й історико-культурну специфіку, більш коректним видається використання ширшого й точнішого означення – захід Подільської височини та прилеглі терени [32, с. 136]. Такий підхід дає змогу повніше врахувати роль цього регіону в процесах культурної взаємодії та міграційних переміщень доби ранньої бронзи.

Отже, наведені дані дають підстави стверджувати, що саме на території Західного Поділля локалізуються пам'ятки подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки, індоєвропейська належність якої в сучасній науковій літературі загалом не викликає суттєвих заперечень. Це дає змогу розглядати вказаний регіон як один із важливих просторів поширення спільнот, пов'язаних із ширшими процесами індоєвропейських етнокультурних трансформацій у Центрально-Східній Європі.

Щодо проблеми походження підкарпатської культури шнурової кераміки, то в дослідженнях ХХІ ст. дедалі частіше простежується тенденція пов'язувати її генезу з територією Південно-Східної Німеччини. Такий підхід відображає прагнення сучасних дослідників уточнити витоки цієї культурної спільноти в ширшому європейському контексті та конкретизувати напрями її подальшого поширення на схід.

Матеріальні пам'ятки подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки в науковій літературі зазвичай поділяють на два основні етапи – ранній і пізній. Така періодизація зумовлена відмінностями у характері розвитку матеріальної культури на початковій стадії розселення населення, коли ще чітко зберігалися спільні для підкарпатської культури риси, і на пізнішому етапі, коли матеріальний комплекс набував синкретичного

характеру внаслідок поєднання традицій носіїв шнурової кераміки з елементами сусідніх культурних середовищ.

Кераміка раннього етапу виготовлялася з глини з домішками піску, що зумовлювало світло- або темно-коричневе забарвлення поверхні виробів. На території Тернопільщини цей етап представлений, зокрема, двовушними амфорами та кубками. Важливою знахідкою є амфора з кургану в Лисичинцях, шийка якої орнаментована горизонтальними відтисками шнура, край вінець оздоблений нарізами, а верхня частина тулуба – групами вертикальних смуг, утворених напівовальними заглибленнями. Ця пам'ятка нині зберігається в Археологічному музеї в Кракові. Подібну амфору було виявлено також у кургані VI поблизу Качанівки [14, с. 58].

Посеред пам'яток було знайдено і предмети розкоші. Важливою знахідкою є янтарна прикраса племен подільської групи у похованні в Хоросткові. Прикраса має форму округлої дисковидної підвіски з більш центральним і менш бічним отворами [14, с. 66-67]. І. Свешніков вважає, що дана підвіска належить до типу виробів, характерних для культури кулястих амфор, що свідчить про культурний вплив іншої культури або можливу асиміляцію “шнуровиками” населення культури кулястих амфор [58, с. 72].

У похованні біля Буглова знайдено вироби з благородних металів – два вискових кільця зі спіралью зігнутого срібного дроту [14, с. 69].

У комплексі кам'яних і крем'яних знарядь подільської локальної групи особливу увагу привертають відшліфовані просвердлені сокири, виготовлені з твердих порід каменю, виявлені в курганах поблизу сіл Качанівка (курган VI) та Ворвулинці [14, с. 60]. Наявність таких знарядь засвідчує достатньо високий рівень обробки каменю та важливе місце кам'яного інвентарю в господарсько-побутовій практиці населення.

Окремий інтерес становить випадкова знахідка з Бережан – сокира з рівно зрізаним обухом, широким опущеним донизу лезом і хордоподібною верхньою площиною. Цей виріб інтерпретується як заготовка для майбутнього знаряддя, оскільки отвір у ньому ще не був просвердлений. І. Свешніков відносив цю

сокиру до типу «А» за класифікацією П. Глоба [14, с. 61]. Така знахідка є цінною для дослідження технології виготовлення кам'яних виробів, оскільки відображає один із проміжних етапів їхньої обробки.

Серед крем'яного інвентарю подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки важливе місце посідають знахідки з курганных поховань поблизу Остап'я та Лисичинців. Зокрема, під час розкопок кургану VI біля Остап'я було виявлено крем'яну сокиру, а також крем'яний ніж; подібні ножі зафіксовано і в кургані в Лисичинцях. Ніж з Остап'я виготовлено з вузької пластини, ретушованої вздовж країв і на заокругленому кінці [14, с. 65]. За своїми морфологічними ознаками крем'яна сокира та ніж з Остап'я мають аналогії серед виробів другого етапу верхньодністровської, що є важливим для порівняльного аналізу інвентарю споріднених локальних утворень.

На окрему увагу заслуговують також два рогові долотоподібні предмети з підтесаними робочими кінцями. Їхня наявність свідчить про використання населенням подільської групи не лише кам'яної та крем'яної, а й кістяно-рогової сировини для виготовлення знарядь спеціального призначення [14, с. 65].

Комплекс озброєння представлений, зокрема, крем'яними наконечниками стріл, імовірно волинського походження. На думку В. Клочка, цей тип належить до найбільш архаїчних, оскільки продовжує традиції трипільської культури та культури лійчастого посуду; йдеться насамперед про трикутні вістря з рівним нижнім краєм. Подібні наконечники виявлено у похованнях подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки в Климівцях, Попівцях, у гробниці II, а також у Великій Плавучій, курган II [59, с. 81]. Ці знахідки дають підстави говорити про збереження архаїчних технологічних і типологічних традицій у крем'яному виробництві, що поєднувалися з локальними рисами матеріальної культури населення регіону.

Могильники подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки представлені двома основними типами поховальних пам'яток – курганными та ґрунтовими похованнями. На підставі наявних археологічних матеріалів І. Свешніков здійснив їх поділ на ранній і пізній етапи розвитку. До

раннього етапу дослідник відніс курганні комплекси поблизу сіл Лисичинці, Качанівка (кургани VI і VII) та Остап'є (курган V), тоді як до пізнього — пам'ятки біля Буглова (курган II), Великої Плавучої (курган II), Климківців, Качанівки (кургани II і IV), Остап'я (курган III), Хоросткова (курган I), а також ґрунтові поховання в ямах і кам'яних гробницях [14, с. 56–57]. Така періодизація має важливе значення для реконструкції еволюції поховального обряду та виявлення внутрішньої динаміки розвитку цієї локальної групи.

Курганні поховання характеризуються наявністю кількох насипів діаметром від 15 до 30 м і висотою до 2 м, у межах яких зазвичай містилося від одного до чотирьох поховань із трупопокладенням. Поховані представлені скорченими кістяками, розміщеними або на давньому горизонті, або в поховальних ямах; тіла вкладалися як на правий, так і на лівий бік, а орієнтація за сторонами світу не була одноманітною [14, с. 55]. Такі особливості вказують на існування певної варіативності в поховальному ритуалі, що, ймовірно, відображало як локальні традиції, так і етапні зміни в розвитку обрядовості.

Для курганів раннього етапу загалом характерною була західна орієнтація поховань. Водночас І. Свешніков звертав увагу на окремі винятки, зокрема на матеріали з курганів поблизу Качанівки, де курган VI містив поховання, орієнтоване головою на північ, а курган VII — головою на схід [14, с. 58]. Наявність таких відхилень від переважаючої орієнтації може свідчити про складнішу структуру поховального обряду, ніж це видається на перший погляд, і відкриває можливості для подальших інтерпретацій, пов'язаних із соціальними, локальними чи культурно-хронологічними чинниками.

Курган VII, досліджений у тому ж урочищі Біля Лісничівки, мав діаметр близько 18 м і висоту до 1,10 м. Після зняття орного шару в центральній частині насипу було виявлено кам'яну конструкцію у формі крєпіді. Насип і крєпиду споруджено на нижньому шарі сучасного чорнозему, під яким залягали четвертинні суглинки [12, с. 142-143]. Такі стратиграфічні спостереження мають важливе значення для реконструкції послідовності спорудження кургану та особливостей його конструктивної організації.

Крепіда сягала близько 10 м у діаметрі та до 1,20 м заввишки, тоді як по краях її товщина зменшувалася до 0,9 м. Для спорудження конструкції було використано місцевий вапняк. З опублікованого І. Бриком перерізу кургану VII в Качанівці та його детального опису випливає, що первісно, найімовірніше, було споруджено зовнішнє масивне кільце крепід, яке, крім, можливо, інших функцій, мало запобігати розсуванню майбутнього насипу. Це зовнішнє кільце було викладене з особливо великих брил вапняку, середні розміри яких становили $1,00-1,40 \times 0,40-0,70 \times 0,50-0,80$ м. Увесь простір у межах цього потужного кільця був заповнений дрібними уламками вапняку [31, с. 146]. Така конструктивна схема свідчить про достатньо високий рівень організації поховального будівництва та може вказувати на існування усталених інженерно-обрядових принципів у спорудженні курганів подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки.

Під завалом кам'яних уламків у центральній частині крепід було виявлено поховання. Воно містилося в особливій поховальній конструкції, яку можна визначити як гробницю з чітко оформленим кам'яним обрамленням. Долівка цієї споруди була викладена у вигляді кам'яної вимостки, причому всі плити були щільно підігнані одна до одної, що свідчить про ретельність виконання поховальної конструкції та продуманість її архітектурного вирішення.

Уздовж довгих боків вимостки у вертикальному положенні було вкопано плити розміром $15 \times 30 \times 40$ см. На думку дослідника, ці елементи могли бути залишками фальшивого склепіння, що перекривало поховальну камеру. Довжина гробниці становила 1,90 м, ширина – 1,20 м [12, с. 144]. Така конструкція є показовою для вивчення поховальної архітектури подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки й засвідчує наявність складних форм облаштування поховального простору.

Про ймовірне існування підсічно-вогневого землеробства у населення подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки на

пізньому етапі її розвитку можуть свідчити численні знахідки крем'яних сокир, які традиційно пов'язують із розчищенням лісових ділянок під посіви. Такі вироби, з огляду на їх функціональне призначення, розглядаються як один із непрямих індикаторів господарської діяльності, пов'язаної з освоєнням орних площ у лісостеповому середовищі.

Водночас інші знаряддя, що могли використовуватися в системі підсічного землеробства, зокрема палки-копачки, борони-сукуватки та ручні пристрої для проведення борозен під час повторного використання розчищених ділянок, виготовлялися переважно з дерева і тому не збереглися до нашого часу [33, с. 6–13]. Саме ця обставина істотно ускладнює безпосередню реконструкцію землеробської практики та не дає змоги виявити повний комплекс аграрних знарядь.

Імовірно, на завершальному етапі існування культур шнурової кераміки на Поділлі носії цієї культурної спільноти вже могли розчистити значні лісові масиви для господарського освоєння й розпочати обробіток більших земельних площ. Однак таке припущення потребує обережного трактування і не дає підстав беззастережно переносити на подільський матеріал узагальнені концепції, вироблені для інших регіонів.

Зокрема, характеристика В. С. Тітова, відповідно до якої саме ці племена вперше трансформували лісове землеробство у землеробство відкритих просторів, істотно змінивши природне середовище свого проживання та зробивши рішучий крок у боротьбі з природою, у випадку Поділля не може вважатися цілком коректною [33, с. 37]. Як слушно зауважував І. К. Свєшніков, подібні процеси більшою мірою стосуються вже наступного етапу розвитку населення цього регіону, для якого характерним є формування комарівської культури [14, с. 147]. Отже, щодо подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки доцільніше говорити лише про можливі передумови розширення землеробської діяльності, а не про повноцінний перехід до системи господарювання відкритих просторів.

На окрему увагу заслуговує той факт, що для населення подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки характерним був звичай спорудження курганів. Така риса поховального обряду традиційно пов'язується насамперед із середовищем скотарських спільнот степової зони Східної Європи. Натомість у землеробських племен, які в цей самий час проживали на територіях, придатних для орного господарства, подібна поховальна традиція, як правило, не простежується. Це дає підстави розглядати курганний обряд як важливий індикатор культурно-господарської специфіки населення подільської групи.

Сукупність наявних археологічних даних дозволяє припускати, що для племен культури шнурової кераміки на території Поділля провідне значення мало скотарство, особливо на ранньому етапі їхнього розвитку. Поява ж землеробських елементів і поступове зростання їхньої ролі, ймовірно, були пов'язані з процесами взаємодії та асиміляції місцевих землеробських спільнот, передусім носіїв трипільської культури та культури лійчастого посуду. Водночас навіть за умов посилення землеробського компонента скотарство, очевидно, й надалі зберігало провідні позиції в господарстві та відігравало важливу роль в економічному житті населення подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки.

Разом із тим обмеженість джерельної бази та недостатня кількість матеріальних пам'яток поки що не дають змоги повною мірою реконструювати характер зовнішніх зв'язків цих племен із сусідніми культурними спільнотами. Проте сам факт співіснування у другій половині III тис. до н. е. на території Західного Поділля культур із різними типами господарського укладу – землеробським і скотарським – дає підстави припускати наявність між ними певних форм господарської взаємодії. У цьому контексті цілком імовірним є існування обміну продуктами виробництва, що могло виступати одним із чинників міжкультурних контактів і взаємовпливів у межах регіону.

Більш переконливим непрямым аргументом у цьому контексті є характер розселення населення. Якщо, наприклад, трипільські спільноти тяжіли переважно до чорноземних ґрунтів, придатних для орного землеробства, то й населення подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки розміщувалося в межах родючих чорноземів лісостепової зони з розвиненою річковою мережею. Однак, попри такі спостереження, відсутність прямих археологічних доказів не дозволяє однозначно стверджувати, що землеробство було провідною або безсумнівно притаманною формою господарювання цих племен. Отже, на сучасному етапі досліджень доцільніше говорити про ймовірність існування землеробських практик, а не про їх остаточно доведений характер.

Про існування широких міжплемінних обмінних зв'язків свідчать знахідки крем'яних виробів, зокрема наконечників списів, ножів, сокир, а також прикрас із янтарю та металу. Наявність значної кількості таких предметів у матеріальному комплексі населення культури шнурової кераміки Західного Поділля є важливим індикатором активних контактів з іншими регіонами. Особливо показовим є те, що під час археологічних досліджень поселень цієї культурної спільноти на території Західного Поділля не було виявлено майстерень з виготовлення крем'яних знарядь. За таких обставин поява численних крем'яних виробів найімовірніше може пояснюватися саме розвитком зовнішніх зв'язків та обмінних процесів.

Найближчим до Західного Поділля регіоном, багатим на поклади кременю, була Волинь. Саме тут для того ж хронологічного періоду зафіксовано місця давнього видобутку кременю, спеціалізовані майстерні та високоякісні крем'яні вироби. Це дає підстави припускати, що Волинь могла бути одним із головних центрів, з якими населення Західного Поділля підтримувало обмінні контакти. Відтак скотарські спільноти цього регіону, ймовірно, отримували крем'яну сировину або вже готові вироби саме через міжрегіональний обмін, що засвідчує їх включеність у ширші економічні та культурні взаємини доби [14, с. 150].

Походження металевих знахідок, виявлених у середовищі подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки, і далі залишається дискусійним. Аналіз зразків мідної руди з Волині та Поділля не підтвердив місцевого походження цих виробів, що дає підстави сумніватися у їх виготовленні на основі локальної сировинної бази. У зв'язку з цим археологи схиляються до думки, що металеві прикраси та інші вироби, характерні для підкарпатської культури шнурової кераміки, були результатом обмінних контактів із культурними спільнотами Європи. Отже, наявність металевих предметів у матеріальному комплексі цієї культури слід розглядати як один із проявів її включеності до ширших міжрегіональних економічних і культурних взаємин.

Не менш важливим є питання суспільних відносин у середовищі населення подільської групи. Звичай спорудження курганів, який за рівня тодішніх технологічних можливостей вимагав колективної праці та значної організації, міг сформуватися лише в межах достатньо згуртованого суспільства, об'єднаного авторитетом родоплемінної верхівки. Саме тому І. Свєшніков пов'язував появу таких поховальних споруд із наявністю сильної влади родових вождів [14, с. 151]. У цьому контексті курганне будівництво може розглядатися не лише як елемент поховального обряду, а і як важливий показник соціальної організації спільноти.

Водночас незначна кількість знахідок у поселеннях подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки на території сучасної Тернопільщини поки що не дає змоги впевнено стверджувати існування виразної майнової нерівності серед місцевого населення. Натомість у сусідніх групах цієї ж локальної спільноти, зокрема в матеріалах із Русилова на Львівщині, такі ознаки простежуються значно чіткіше. Поховання пізнього етапу з Русилова свідчать про наявність майнової диференціації та поступовий розклад первіснообщинних відносин. Ці процеси, імовірно, відображають формування родової верхівки на чолі з вождем, який концентрував у своїх руках більшу владу і багатство порівняно з іншими членами спільноти.

Про можливість поєднання в окремих представників подільської локальної групи функцій родового вождя та жреця – явища, добре відомого в суспільній організації багатьох первісних народів [60, с. 60–88], – свідчать матеріали поховання з Русилова. У цьому комплексі поруч із чоловічим кістяком, у якого були ампутовані стопи, окрім уламків кераміки та двох крем'яних ножів, виявлено предмети озброєння – бойову сокиру, наконечник списа, два вістря стріл, а також золоту підвіску. Сукупність цих речей дає підстави розглядати похованого як добре озброєного воїна, який посідав особливе суспільне становище серед своєї спільноти. Повний набір зброї та наявність коштовної прикраси виразно підкреслюють його високий соціальний і, ймовірно, майновий статус.

Характер поховального обряду дає змогу припускати, що померлого сприймали не лише як впливову, а й як наділену надприродними властивостями особу. Саме цим, очевидно, пояснюється здійснення магічного обряду «знешкодження» небіжчика шляхом ампутації стоп, що мало на меті убезпечити живих від можливого повернення померлого зі світу мертвих [14, с. 152]. Етнографічні паралелі свідчать, що подібні надприродні якості в уявленнях первісних суспільств найчастіше приписувалися жерцям і шаманам [61, с. 31]. Отже, русилівське поховання може відображати існування осіб, у руках яких поєднувалися військово-політичні та сакральні функції.

Таке становище родового вождя сприяло посиленню його авторитету, утвердженню влади родоплемінної верхівки та поглибленню процесів соціального розшарування. Відповідно, подібні явища можна розглядати як один із проявів поступового розкладу первіснообщинного ладу та переходу до складніших форм суспільної організації.

Для племен культур шнурової кераміки Західного Поділля, ймовірно, був характерний патріархально-родовий суспільний лад, у межах якого зберігалися первіснообщинні відносини, але вже простежувалися ознаки їх поступового розкладу та зародження родової ієрархії. У такому соціальному середовищі могли формуватися й відповідні уявлення, відображені у фольклорних мотивах.

З огляду на археологічні знахідки, можна припустити, що особливе символічне значення в системі вірувань і усній традиції могли мати окремі тварини, зокрема вівця та дикий олень, яким, імовірно, приписувалися специфічні властивості та особливий сакральний статус.

Цілком імовірно, що в період розвитку родового ладу усна традиція збагачувалася сюжетами про боротьбу головного героя зі злими духами, упирями чи іншими демонологічними силами. На користь існування подібних вірувань можуть свідчити вже згадані поховання в Русилові та Буглові. Так, кістяк небіжчика у Буглові вирізнявся ампутованою головою, череп якої не був виявлений, а в жіночому похованні череп знаходився в ямці біля ніг, при цьому ступні також були ампутовані. Етнографічні матеріали засвідчують, що подібні магичні практики застосовувалися щодо померлих, яких за життя вважали наділеними надприродними властивостями і які після смерті, за народними уявленнями, могли перетворитися на упирів [61, с. 31]. Відомо, що звичай відтинати голову «упиреві» й класти її між ногами похованого існував у населення Центральної Польщі ще у XVIII ст., а окремі подібні випадки фіксувалися навіть на початку XX ст. [62, с. 20-23]. Це дає підстави розглядати зазначені поховальні практики як важливий індикатор складних демонологічних уявлень і архаїчних форм магичного мислення населення Західного Поділля доби бронзи.

Скорчене положення похованого на боці – з підігнутими ногами, колінами, підтягнутими до грудної клітки, п'ятами біля сідниць і обличчям, прикритим долонями – також навряд чи може розглядатися як відтворення пози сплячої людини. Така поза радше наслідує неприродне, штучно сформоване положення людського тіла, ніж реалістично передає стан сну. Саме тому її слід розглядати не як побутову деталь поховального обряду, а як елемент символічної ритуальної дії.

На думку І. К. Свешнікова, найбільш переконливим є пояснення скорчених поховань прагненням надати тілу померлого в лоні Матері-Землі ембріонального положення, яке ці поховальні пози фактично досить точно відтворюють. Така

інтерпретація пов'язує поховальний обряд з уявленнями про можливість повторного народження небіжчика [14, с. 146]. Отже, скорчене поховання може бути витлумачене як матеріалізований прояв архаїчних вірувань, у межах яких смерть осмислювалася не як остаточне припинення буття, а як перехід до нового циклу існування.

РОЗДІЛ 4.

ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ НОУА

Впродовж тривалого часу в науковій літературі переважала думка, що ареал розселення населення культури Ноуа обмежувався територією Середнього та частково Верхнього Подністров'я. Дослідники локалізували зону поширення цієї культури в межах Східної Трансильванії, простору між Прутом і Карпатами, а також у межиріччі Прута й Дністра [50, с. 373–413; 51, с. 119–160]. Така інтерпретація відображала усталені уявлення про територіальні межі культури Ноа та її місце в системі культур пізньої бронзи Південно-Східної Європи.

У південно-східному напрямку культура Ноа межувала із сабатинівською культурою, на півдні – з культурою Косложені та групою Петрошору-Раковічені у сучасній Румунії. На території Трансильванії вона не лише контактувала з культурою Вітенберг, а й частково проникала в межі її поширення, що зумовило запозичення окремих елементів матеріальної культури. Водночас територіальний масив, розташований на північний схід за межами Середнього Дністра, В. Дергачов відносив до білогрудівської культури. Проте, за спостереженням Л. Крушельницької, відкриття пам'ятки в Гордіївці істотно коригує попередні уявлення про культурну ситуацію цього регіону в пізньобронзовий період і засвідчує необхідність її глибшого та комплекснішого вивчення [20, с. 89].

Аналіз картографії поширення пам'яток культури Ноуа дає підстави стверджувати, що з території Придністров'я носії цієї культури просунулися в північному напрямку, охопивши північну частину Західного Поділля, тобто територію сучасної Тернопільської області, де відповідні пам'ятки зафіксовано у Волі, Козлові, Охримівцях і Грицівцях, а також на Волині. Окремі знахідки відомі й на території Хмельниччини, зокрема в Нетішині та Лепесівці. Водночас характерною особливістю цього розселення є те, що, просуваючись на північ, носії культури Ноуа не переходили східніше р. Збруч [36, с. 313].

Спираючись на археологічні матеріали, Л. Крушельницька дійшла висновку, що населення культури Ноуа, мігрувавши з території Румунії, поширилося в межиріччі Середнього Дністра та Південного Бугу, а згодом – і у Верхньому Подністров'ї. Саме тут, на родючих землях, сформувалися осередки розселення технічно добре оснащених племен із відносно високим рівнем суспільної організації, які, ймовірно, прагнули контролювати власний життєвий простір і обмежували проникнення на нього сторонніх груп [50, с. 179–189].

Природно-географічне середовище розселення населення культури Ноуа не засвідчує жорстко визначеної моделі вибору місцевості. Про це свідчить широкий ареал поширення цієї культури – від Прикарпаття до Східного Поділля та від Придністров'я до Полісся. Аналіз картографічних даних дає підстави стверджувати, що носії культури Ноуа особливо щільно заселяли правобережжя Середнього Дністра та басейни його приток, а також частково поширювалися на території Передкарпаття й Опілля. Уздовж р. Серет їхнє розселення частково охоплювало землі Волинської височини та Малого Полісся.

Таким чином, ареал проживання населення культури Ноуа охоплював різноманітні за своїми природними характеристиками території. Його простір включав як райони, розчленовані каньйоноподібними долинами та річковими системами, так і волинські ландшафти з низовинним рельєфом і торф'янистими ґрунтами. Водночас відмінними природними умовами характеризувалися Передкарпаття та Опілля, де були поширені мішані листяно-хвойні ліси й простежувався перехід від лісостепової до лісової зони. Це свідчить про високий рівень адаптаційних можливостей носіїв культури Ноуа до різних ландшафтно-кліматичних умов та їхню здатність освоювати неоднорідні природні простори нашого краю.

Однією з важливих проблем у дослідженні культури Ноуа є питання про можливість локального складника її генезису на території України, зокрема в межиріччі Пруту та Середнього Дністра. Це питання має принципове значення для з'ясування механізмів формування культур пізньої бронзи та визначення

співвідношення між місцевими традиціями й зовнішніми впливами в процесі культуротворення.

На думку Е. Сави, нові культурні утворення доби пізньої бронзи сформувалися внаслідок взаємодії двох потужних культурних зон – Карпато-Придністровської та Волго-Уральської. Дослідник наголошує, що наявність спільних елементів у культурах середнього та пізнього періодів бронзового віку на просторі від Карпат до Приуралля не може пояснюватися виключно безперервними міграційними процесами. Вирішальним чинником він вважає занепад цих двох великих культурних «світів» і трансформацію культур, що розвивалися в орбіті їхнього впливу. Саме на цій основі, за його концепцією, сформувалася культурна спільність Ноуа-Сабатинівка [52, с. 306].

Свою чергою, Л. Крушельницька висловлювала припущення про просування носіїв пізньокомарівської культури, які могли засвоїти нові риси матеріальної культури, передусім у сфері керамічних і бронзових виробів, притаманні культурі Ноуа. Не виключалося також, що йшлося про групи населення, вже частково асимільовані творцями цієї культури [34, с. 17; 33, с. 22–27; 35, с. 313–315]. Такий підхід дозволяє розглядати формування пам'яток Ноуа на українських землях не лише як результат зовнішнього проникнення, а і як наслідок складної взаємодії міграційних, асиміляційних та локально-еволюційних процесів.

Не менш дискусійною в науковому середовищі залишається проблема хронологічної атрибуції пам'яток культури Ноуа на території України. До кінця 1970-х рр. більшість археологів дотримувалися датування XIII–XII ст. до н. е., запропонованого румунськими та молдовськими дослідниками, зокрема М. Петреску-Димбовіцею, і підтриманого Е. Балагурі [43, с. 28-39]. Така хронологічна схема тривалий час визначала основні підходи до інтерпретації часу існування пам'яток культури Ноуа в ширшому карпато-дністровському ареалі.

Подібної позиції дотримувалася і Л. Крушельницька у праці 1976 р. Водночас дослідниця звертала увагу на те, що окремі бронзові вироби, виявлені

на території поширення культури Ноуа в західних областях України, а також псалії з Бовшева, форму яких вона трактувала як перехідну від типу Тосек до Боріаш, можуть свідчити про дещо ранніше датування частини цих матеріалів порівняно з усталеними хронологічними межами [34, с. 24]. Це, у свою чергу, вказує на потребу уточнення часових рамок культури Ноуа на українських землях та більш диференційованого підходу до аналізу її окремих пам'яток у нашому регіоні.

Прихильником перегляду та поглиблення хронологічних меж культур бронзового віку Карпато-Дунайського регіону є О. Вульпе, який вважає, що пізній бронзовий вік у цьому ареалі розпочинається вже близько 1600 р. до н. е., тобто розвивається синхронно з егейською, зокрема мікенською, культурою [53, с. 9–19]. Такий підхід істотно розширює традиційні уявлення про часові межі пізньобронзових культур і створює підстави для більш раннього датування окремих явищ у межах карпато-дністровського простору.

Водночас В. Ключко, датуючи початок формування «Красномаяцького округу» XVI ст. до н. е., також підтримує раннішу хронологію цього культурного комплексу. Особливо важливим у цьому контексті є те, що Дремайлівський виробничий центр, до якого пов'язується пам'ятка культури Ноуа в Острівці, дослідник відносить до меж XV–XVI ст. до н. е. [20, с. 160]. У сукупності такі підходи засвідчують наявність у сучасній археологічній науці тенденції до перегляду усталених датувальних рамок культури Ноуа та аргументують можливість її більш раннього виникнення, ніж це традиційно вважалося раніше.

1977 р. Дністрянська експедиція Інституту суспільних наук розпочала археологічні дослідження у с. Чорнокінці Чортківського району Тернопільської області. Уже перші фрагменти кераміки, зафіксовані в ямі 1, дали підстави віднести виявлені матеріали до пам'яток культури Ноуа. Подальше вивчення окремих об'єктів дало змогу суттєво уточнити характер і склад археологічного комплексу.

У ямі 2 було виявлено 16 камінців, 18 кісток та 25 уламків керамічного посуду. Серед знахідок переважали денця та фрагменти тулубів кухонних

горщиків; крім того, зафіксовано денце великого товстостінного горщика з отвором посередині, а також вушко від вази [20, с.69]. У ямі 3 також простежено значну кількість каміння, кісток тварин і 21 фрагмент кераміки. Керамічний комплекс був представлений, зокрема, діжкоподібним посудом; один із горщиків вирізнявся відтягнутим пружком і вінцем, орнаментованим скісними нарізами [20, с.70]. Тут же було знайдено денце горщика та фрагмент вази з грубими стінками і розширеним у нижній частині тулубом. Яма 4 містила дрібне каміння та уламки кераміки, які, хоча й не дали великої кількості матеріалу, однак дозволили віднести цей об'єкт до кола пам'яток культури Ноуа.

Особливу наукову цінність становив матеріал зі згарища, де археологи виявили 40 дрібних кальцинованих кісток, 31 фрагмент посуду, 18 великих каменів, а під конструктивними елементами споруди – глиняну шпильку [20, с.71]. Сукупність цих знахідок дала підстави інтерпретувати об'єкт як кремаційне поховання, що не є типовим для культури Ноа і тому має виняткове значення для вивчення її поховального обряду. Керамічний матеріал зі згарища також виявився доволі своєрідним. Поряд із характерними кухонними горщиками з відтягнутими ребристими смужками, тут були представлені вінця, тулуби та денця витонченіших за формою посудин [20, с. 72], а також горщики, орнаментовані вглибленими горизонтальними лініями. Кухонний посуд мав буро-коричневе забарвлення і шорстку поверхню, тоді як серед перепалених фрагментів траплялися рештки миски бурого кольору з гладкими стінками та вінцями, дещо нахиленими досередини [20, с. 66]. Усе це свідчить про важливість чорнокінецького комплексу для характеристики локальних особливостей матеріальної культури населення Ноуа на території Тернопільщини.

На поселенні культури Ноуа у с. Воля було закладено три розкопи, матеріали яких виявилися насиченими археологічними знахідками та мають важливе значення для характеристики місцевого керамічного комплексу. Зокрема, миски, виявлені на цій пам'ятці, можна класифікувати за трьома основними типами форм: 1) глибокі посудини з профільованими стінками; 2)

глибокі миски з профільованими стінками та ледь розхиленим вінцем; 3) конічні форми з грубими стінками і дещо розхиленими краями вінець [20, с. 44]. Така типологічна диференціація дає змогу точніше окреслити морфологічні особливості столового посуду населення культури Ноуа та простежити локальні риси його керамічного виробництва.

Окремої уваги заслуговують фрагменти ваз, виявлені у культурному шарі ями 2 розкопу I та ями 1 розкопу II. Найкраще збережений фрагмент вази з ями 1 розкопу II дозволяє простежити місця кріплення вушок, що є важливим для реконструкції конструктивних особливостей цієї категорії посуду. Загальна форма посудини відповідає типовим ознакам ваз культури Ноуа. Показово, що вушка від подібних ваз найчастіше траплялися серед підйомного матеріалу, що додатково підтверджує поширеність цього типу кераміки в межах поселення [39, с. 30].

Серед виявлених на пам'ятці знарядь праці особливу увагу привертають великі фрагменти кам'яних сокир. За морфологічними ознаками ці вироби мали овальний або чотирикутний переріз і були оснащені просвердленим круглим отвором у центральній частині, що є характерною рисою даної категорії кам'яних знарядь. Такі знахідки становлять важливе джерело для вивчення технічних навичок населення та особливостей використання кам'яного інвентарю в межах культури Ноуа.

Окремий інтерес викликає фрагмент виробу, виявлений у ямі 1 розкопу II, який інтерпретується як частина сокири або молота. Він мав округлий переріз і був вкритий подовгастими рівчачками, що простежувалися на його поверхні. Важливою особливістю цього предмета є матеріал виготовлення – м'який вапняк, а не твердий пісковик, з якого були зроблені інші сокири. Саме ця обставина дає підстави припускати, що виріб не мав практичного господарського призначення. На думку О. Ситника, через недостатню міцність такий предмет навряд чи міг використовуватися у повсякденній праці, а тому, ймовірно, виконував парадну або культову функцію [39, с. 21].

У культурному шарі пам'ятки було виявлено також низку бронзових виробів, які, однак, не можуть розглядатися як однозначний хронологічний індикатор, оскільки речі подібного типу перебували в ужитку впродовж тривалого часу. Попри це, сам склад знахідок має важливе значення для уточнення культурно-хронологічної характеристики комплексу. До таких предметів належать шпилька з петельчастою голівкою, спіральний виток від підвіски, браслет і фрагмент ножа.

Показово, що зазначені типи бронзових виробів на цій території найчастіше фіксуються серед пам'яток висоцької культури. У зв'язку з цим можна припустити, що в матеріальному комплексі культури Ноуа вони відображають порівняно пізній етап її розвитку [20, с. 86]. Таким чином, хоча ці знахідки не дають підстав для вузького датування, вони все ж становлять важливий аргумент для відносної хронології пам'ятки та визначення її місця в системі пізньобронзових культур регіону.

Найхарактернішою формою поховального обряду населення культури Ноуа є могильники зі скорченими похованнями. Померлих, як правило, укладали в позі з підтягнутими до грудей колінами, зігнутими в ліктях руками та долонями, наближеними до обличчя, при дещо нахиленій уперед голові. Такий тип поховальної пози є важливою ознакою обрядової практики цієї культури й становить суттєвий матеріал для реконструкції типових світоглядних уявлень її носіїв.

Л. Крушельницька висловлювала припущення, що така поза найбільше нагадує положення дитини в лоні матері, і саме цим, ймовірно, може пояснюватися походження обряду скорчених поховань [20, с. 98–99]. Подібне трактування дає змогу розглядати цей елемент поховального ритуалу не лише як усталену зовнішню форму обряду, а і як можливий прояв символічних уявлень, пов'язаних із циклом життя, смертю та ідеєю повернення до первісного стану буття.

Поряд із найпоширенішими скорченими похованнями у носіїв культури Ноуа простежуються й окремі поховальні комплекси, в яких могили обкладалися

камінням або ж померлих ховали в кам'яних скринях. Наявність таких елементів свідчить про певну варіативність поховального обряду та, ймовірно, відображає складні міжкультурні контакти, що мали місце в середовищі населення пізньої бронзи.

На думку Г. Смирнової, звичай обкладати поховання кам'яною кладкою міг бути запозичений зі східного культурного середовища або ж виник під впливом міграції окремих груп населення зрубної культури до ареалу культури Ноуа [54, с. 62–64]. У цьому ж контексті можна розглядати і такі елементи поховальної обрядовості, як посипання померлих вохрою та орієнтація поховань у східному напрямку, що також були поширені серед носіїв зрубної культури. Це дає підстави говорити про наявність культурних взаємовпливів, які позначилися на трансформації окремих компонентів поховального ритуалу населення культури Ноуа.

Проблемі орієнтації поховань за сторонами світу значну увагу приділив Є. Сава. З огляду на обмежену кількість досліджених поховальних пам'яток культури Ноуа на території Тернопілля, що зумовлено відносно незначним обсягом археологічних розкопок, доцільно звернутися до узагальнених статистичних даних цього дослідника щодо поховальних комплексів середньої та пізньої бронзової доби в Прутсько-Дністровському межиріччі. Такий підхід дає змогу ширше розглянути особливості поховальної обрядовості в регіональному контексті.

За спостереженнями Є. Сави, у курганних могильниках середньої бронзи переважав чітко виражений східний напрямок орієнтації поховань. Для курганів багатопружкової кераміки характерними були східний, північно-східний і південно-східний напрями. Водночас у ґрунтових та підкурганних похованнях культури Ноуа найчастіше фіксуються східна і південна орієнтації, хоча наявна й доволі значна кількість поховань, особливо ґрунтових, у яких померлі були покладені головою на північ або північний захід [52, с. 286]. Це свідчить про певну варіативність поховального ритуалу населення культури Ноуа та,

можливо, відображає як локальні особливості, так і різноспрямовані культурні впливи.

Як висновок можна зазначити, що у пізньобронзовий період на території Західного Поділля була поширена археологічна культура Ноуа, первісний ареал якої охоплював землі сучасних Румунії та Молдови. Саме з цього регіону носії культури, ймовірно, просувалися вгору долиною Дністра, досягаючи території сучасної Тернопільщини. Аналіз археологічних даних свідчить, що природно-географічне середовище розселення населення культури Ноуа не обмежувалося суворо визначеним типом ландшафту, оскільки пам'ятки цієї культури відомі в широкому просторі – від Прикарпаття до Східного Поділля та від Придністров'я до Полісся. Це вказує на значний адаптаційний потенціал її носіїв та здатність освоювати різні природні зони.

Початок культури Ноуа на українських землях значна частина дослідників відносить до XV ст. до н. е., тоді як на території Тернопільської області її поширення, очевидно, належить до завершального етапу бронзового віку, що підтверджується матеріалами поселень і поховальних комплексів, зокрема у селах Воля та Козлів. Формування населення культури Ноуа відбувалося під впливом контактів із місцевими культурними середовищами, а також ширших історичних процесів, характерних для доби середньої та пізньої бронзи, зокрема у степовій зоні українського Причорномор'я.

Матеріальна культура Ноуа засвідчує появу на Західному Поділлі нових типів бронзових виробів, а також розвиток кам'яного, кістяного й керамічного виробництва. Керамічний комплекс представлений різноманітними категоріями побутового та, ймовірно, престижного посуду, серед якого виділяються двовушні вази, банкоподібні горщики з проколами під вінцями і пружками, кухлики, миски, черпаки, глечики та чарки. Духовна культура населення простежується передусім у поховальній обрядовості, яка поєднувала власні автентичні традиції з елементами, запозиченими з сусідніх культурних середовищ.

Варіативність поховальних практик культури Ноуа свідчить про наявність активних міжкультурних контактів і взаємовпливів. Водночас обмеженість джерельної бази, зумовлена невеликою кількістю добре збережених поховань і пам'яток, поки що не дає можливості остаточно з'ясувати механізми поширення цих впливів. Залишається відкритим питання, чи були вони наслідком локальних міграцій окремих груп або осіб, спричинених війнами, торгівлею чи пошуком нових територій, чи ж відображали більш масштабні переселенські процеси за участю носіїв інших культур.

ВИСНОВКИ

На основі опрацьованого матеріалу можна дійти висновку, що в добу бронзи територія Західного Поділля була важливим простором інтенсивних культурних процесів, пов'язаних як із поширенням подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки, так і з подальшим проникненням і розвитком культури Ноуа. Археологічні пам'ятки регіону дають змогу простежити безперервність заселення, складність міжкультурних контактів і поступову зміну господарських, соціальних та світоглядних моделей населення.

Встановлено, що подільська локальна група підкарпатської культури шнурової кераміки займала значний ареал у межах Західного Поділля і прилеглих територій. Її матеріальна культура виразно засвідчує належність до ширшої спільноти культур шнурової кераміки, водночас демонструючи локальну своєрідність. Ранній і пізній етапи розвитку цієї групи відображають не лише внутрішню еволюцію її матеріального комплексу, а й поступове посилення контактів із сусідніми культурними середовищами, наслідком чого стало поєднання власних традицій із запозиченими елементами.

Матеріали поховань, курганних споруд, кам'яних гробниць, кераміки, крем'яних та кам'яних знарядь, а також прикрас із янтарю, срібла й золота дають підстави вважати, що населення подільської групи мало розвинену систему обрядовості, складну соціальну організацію та підтримувало широкі зовнішні зв'язки. Особливо показовими є курганний обряд, скорчені поховання, випадки ампутації окремих частин тіла небіжчиків, а також поховання осіб із ознаками високого соціального статусу. Такі знахідки свідчать про існування уявлень щодо потойбіччя, повторного народження, небезпечних небіжчиків, а також про сакралізацію окремих представників родоплемінної верхівки.

Господарський уклад населення подільської локальної групи підкарпатської культури шнурової кераміки, ймовірно, мав переважно скотарський характер, особливо на ранньому етапі її розвитку. Водночас на пізнішому етапі не виключається зростання ролі землеробства, що могло бути

пов'язане з контактами та асиміляційними процесами із землеробськими культурами регіону. Однак археологічні матеріали не дають підстав беззастережно говорити про домінування орного господарства, тому доцільно вважати, що в господарстві цієї людності переважало поєднання скотарства з окремими формами землеробської практики.

Археологічні матеріали дають підстави розглядати Західне Поділля як одну з північних зон поширення культури Ноуа. Первісний осередок цієї культури локалізувався в межах Румунії та Молдови, звідки її носії просунулися вгору по Дністру до території сучасної Тернопільщини. Поширення пам'яток Ноуа на північну частину Західного Поділля, Волинь і частково Хмельниччину свідчить про активні міграційні процеси, однак водночас і про вибірковість освоєння простору, оскільки східніше р. Збруч носії цієї культури практично не заходили.

Природно-географічні умови розселення населення культури Ноуа засвідчують його здатність адаптуватися до різних ландшафтів – від правобережжя Середнього Дністра до Передкарпаття, Опілля, Волинської височини та Малого Полісся. Це дає змогу говорити про високий рівень пристосування цієї людності до неоднорідного природного середовища. Водночас аналіз археологічних пам'яток підтверджує, що культура Ноуа принесла на територію Західного Поділля нові типи бронзових виробів, кераміки, а також специфічні елементи поховальної обрядовості.

Особливу цінність для вивчення культури Ноуа мають матеріали поселень і поховань у Чорнокінцях, Волі, Козлові та інших пунктах Тернопільщини. Вони дають змогу уточнити характер керамічного комплексу, особливості кам'яного і бронзового інвентарю, а також виявити локальні варіанти поховального ритуалу. Зокрема, поєднання типових скорчених поховань із поодинокими кремаціями, кам'яними скринями, кам'яними обкладками могил, посипанням вохрою та варіативною орієнтацією померлих свідчить про неоднорідність духовної культури населення Ноуа і його контакти зі східними та місцевими культурними середовищами.

Проблеми генези та хронології культури Ноуа на українських землях залишаються дискусійними. Частина дослідників відносить її початки до XV ст. до н. е., а окремі концепції допускають ще глибше датування. Це свідчить про необхідність подальшого перегляду усталених хронологічних схем і врахування локальних особливостей пам'яток. Так само відкритим залишається питання про співвідношення міграційного чинника і місцевого підґрунтя у формуванні культури Ноуа в межиріччі Пруту та Середнього Дністра.

Важливим результатом дослідження є висновок про значну роль міжрегіонального обміну в житті населення Західного Поділля. Відсутність локальних майстерень із виробництва крем'яних знарядь, а також немісцеве походження частини металевих виробів вказують на активні контакти з Волинню та іншими територіями Центральної і Східної Європи. Отже, населення регіону не було ізольованим, а було включене в ширші економічні й культурні мережі доби бронзи.

Отже, археологічні матеріали із Західного Поділля дають підстави розглядати цей регіон як важливу контактну зону, де впродовж бронзового віку взаємодіяли різні культурні спільноти, господарські моделі та світоглядні традиції. Саме тут особливо виразно простежуються процеси міграції, культурного обміну, адаптації до природного середовища, соціальної диференціації та трансформації поховально-обрядових практик. Усе це робить Західне Поділля одним із ключових регіонів для дослідження етнокультурних процесів доби бронзи на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині// Літопис Борщівщини. Борщів, 1992. Вип. 1. С. 4-10.
2. Археологія Тернопільщини: Українська Наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль : Джура, 2003. 276 с.
3. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник за ред. Залізняка Л. Л., Моця О.П., Зубар В.М.. К.: Либідь, 2005. 504 с.
4. Ossowski G. O grobach niecialopalnych w Myszkowie// ZWAK. 1878. T. 2. S. 91-98.
5. Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. Львів: МДАПВ, 2010. Вип. 14. С. 298-317.
6. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи - на початку доби раннього заліза. Львів, IV. 2014. 573 с.
7. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877// ZWAK, t. III. Kraków, 1878. S. 48-59.
8. Chizzola A. Prahistorische Funde aus Westgalizien: Jahrbuch der Zentral Kommission, Wien, 1903. T. I. 278 s.
9. Przybysławski W. Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi wschodniej. Lwów, 1906. 311 s
10. Миська Р. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи і Збруча: археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 303-310.
11. Bryk J. Kurhany w Rusilowie i Krasnem (Les tumulus de Rusilow et de Krasne). Materiały Przechistoryczne. Kraków, 1933. T. I. 282 s.
12. Bryk J. Neolityczne kurhany ze szkieletami skurczonemi w Kaczanówce w pow. skałackim, woj. tarnopolskie. Krakow, 1930. 253 s.

13. Cynkalowski. A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 214 s.
14. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ : Наукова думка, 1974. 207 с.
15. Żurowski K. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru : Przegląd Archeologiczny, VIII, N. 2. 1949. 203 s.
16. Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.
17. Свешніков І.К. Музей-заповідник “ Козацькі Могили “. Львів, 1990. 167 с.
18. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністровсько-Дніпровського межиріччя II – V ст.н.е. К., 1972. 264 с.
19. Смирнова Г. Магала і деякі питання хронології пізньокомарівської культури в Прикарпатті : Енеоліт і бронзовий вік України. Київ, 1976. С. 118-135.
20. Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. Львів, 2006. 176 с.: 56 рис ; 19 фотоілюстр.; бібліогр.
21. Крушельницька Л. Культура Ноа: Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття. Київ: Наук. думка, 1990. С. 99-105.
22. Machnik J. Neolityczne kurhany na Grzędzi Sokalskiej w swietle badań archeologicznych w latach 1988-2006. Kraków, 2009.
23. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Malopolsce. Wrocław; Warszawa ; Kraków, 1966.
24. Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. АСС. 1979, t. 19. S. 50-71.
25. Тимощук Б.О. Слов'яни північної Буковини V – IX ст. К., 1976. 178 с.
26. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X-XIII століттях. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
27. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022, 448 с.

28. Відейко М.Ю. Шляхами історії. Подорожі до трипільського світ. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2023. 296 с., фото.

29. Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. К., 2005. 191 с.

30. Бунятян К. Підкарпатська культура шнурової кераміки. Археологія. Київ. № 2. С. 18-30.

31. Бандрівський М. Етнокультурні процеси на Північному Поділлі та прилеглих районах в епоху бронзи (за матеріалами поховального обряду): Історія релігії в Україні. Львів, 2004. Кн. 1. С. 7-18.

32. М. Бандрівський. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700 - 2900 рр. до народження Христа): матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 135-173.

33. Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. Київ: Наук. думка, 1985. 162 с.: ілюстр.

34. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ: Наук. думка, 1976. 145 с.: іл.

35. Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами Непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

36. Krushel'nyts'ka L. Die Noua-Kultur auf der Gebiet der Ukraine: Das Karpatenbecken und die osteurop äische Steppe. Moskow : Unchen-Rahden Westf., 1998. S. 313-315.

37. Питуляк М. З історії дослідження ландшафтів Тернопільщини. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, Наукові записки. № 2. 2015. С. 9-15.

38. Свинко Й. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. 192 с.

39. Ситник О. Воля-IV – поселення культури Ноа : археологічні джерела. Львів, 1994. 54 с.

40. Сохацький М. Археологічні дослідження Олега Кандиби-Ольжича : Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль, 1997. С. 67-71.
41. Гавінський А., Пастеркевіч В. Археологічні пам'ятки культури лійчастого посуду на території України. Львів, 2019. 196 с.
42. Залізняк Л. Давня історія України. К.: Темпора, 2026. 840 с.
43. Балагурі Е. Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Острівець Івано-Франківської області: матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1964. Вип. 5. С. 29-39.
44. Заставний Ф. Фізична географія України: Підручник для учнів старших класів та студентів. Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1996. 232 с.
45. Геренчук І. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. С. 192-193.
46. Строць Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль: Астон, 2008. 272 с.
47. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2006. Вип. 10. С. 72–92.
48. Безусько Л. Г. Кліматичні умови України в пізньому льодовикові та голоцені: Палеоклімати голоцена Європейської території СРСР. Київ: В-во АН УРСР, 1988. С. 125-135.
49. Герасименко Н. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: автореф. дис. д-ра геогр. Наук: 11.00.04 – геоморфологія та палеогеографія. НАН України. Ін-т географії. Київ, 2004. 24 с.
50. Morintz S. Anghelescu, O. Nouă cultură a epocii bronzului din România. Cultura de tip Coslogeni, în, SCIV, 21. 3, 1970. p. 373-415.
51. Morintz S. Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, Vol.1, București, 1978, 216 p.

52. Sava E. Die Rolle der „östlichen“ und „westlichen“ Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut-Dnestr-Zwischenstromgebiets): in Das Karpatenbeken und die Osteuropäische steppe.
53. Vulpe A. Middle Bronze Age East and West of Carpathians: Cultura Costisa incjntextul epocii Bronzului din Romania. Piatra Neamt, 2001. P. 79-82.
54. Levițki O., Deemenco T. Necropola tumulară – plană a culturii Noua de la Burlănești: Angvstia 2. Sf. Georghe, 1997. P. 103-122.
55. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок : Записки НТШ. Львів, 1933. Т.СLII. С. 1-45.
56. Пастернак Я. Археологія України. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. 789 с.
57. Childe G. The Minoan Influence on the Danubian Bronze Age, Essays in Aegean Arch. pres. to Sir Arthur Evans, 1927.
58. Wislanski T. Kultura amfor kulistych w Polsce Pódnoono-Zachodniej. Wroclaw ; Warszawa ; Kraków, 1966.
59. Ключко В. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 pp. до. Р.Х.). Київ : АртЕк, 2006. 336 с.
60. Frazer G. Lectures en the Early History of the Kingship. London, 1905.
61. Cabalska M. Zagadnienie obrządku ciałałpalnego. WA, t. XXX, N. 1-2. Warszawa, 1964.
62. Zielonka B. Interesuj ące odkrycia w Radziejowie. ZOW, t. XXVIII, NR 1. Poznań – Warszawa, 1957.
63. Черняков І. Північно-Західне Причорномор'я у другій половині II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1985. 172 с.
64. Красножон А., Красовицький В. 10 розмов про давню історію України. Харків: Фоліо, 2023. 238 с.; іл.